

FRANTIŠEK CHARVÁT,
JIŘÍ LINHART,
JIŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Vývoj sociálně třídní struktury Československa v třiceti letech budování socialismu

1. Hlavní vývojové etapy

Postižení změn. zákonitostí vývojového utváření sociálně třídní struktury v podmínkách socialistické výstavby je objektivně ve svém rozsahu i hloubce náročným vědeckým úkolem.

Syntetický společenský obsah kategorie sociálně třídní struktury zahrnuje složitou kauzální kompozici ekonomických, ideově politických a sociálně kulturních procesů, jejichž prostřednictvím se utvářejí i projevují nové kvality socialistického společenského uspořádání.

Komplexnost problematiky samé předpokládá značnou šíři poznávacích prostředků, jimiž má být analyzována, ale i dostatečný časový prostor, v němž historická praxe oddělí podstatné, určující momenty od zvláštních, specifických.

Třicetiletí svobodného rozvoje, které naše společnost oslavuje, je příležitostí ke zhodnocení sociálně třídních procesů, o něž se opírala a v něž opět vyúsťuje výstavba naší socialistické vlasti a ostatních zemí socialistického tábora v čele se Sovětským svazem.

Cílem předkládané stati je přispět ke kolektivnímu úsilí naší marxisticko-leninské vědecké fronty při postižení této společensky závažné tematiky.

Pro podmínky, v nichž se v naší zemi začala uskutečňovat socialistická revoluce, byl charakteristický rozdíl mezi českými zeměmi, kde měla značnou kvantitativní převahu a revoluční tradici dělnická třída, a Slovenskem s velkou vahou drobných rolníků. Přes značnou vyspělost rozhodující části dělnické třídy, vedené zkušenou komunistickou stranou, a přes hluboké sympatie většiny společnosti k idejím a praxi socialismu i k našemu osvoboditeli, Sovětskému svazu, nacházely ve společen-

ském vědomí určitou odezvu socialismu nepřátelské třídní síly, opřené o ekonomicky a sociálně stále silnou buržoazii a maloburžoazii. Na druhé straně však znárodnění centralizovaného a monopolizovaného průmyslu vytvořilo rozsáhlou ekonomickou základnu pro socialistické přeměny, o které se mohla od počátku opírat moc pracujících.

V této situaci formuluje komunistická strana na svém IX. sjezdu generální linii výstavby socialismu v naší zemi. V souladu s obecnými zákonitostmi i s ohledem na konkrétní situaci naší společnosti se hlavními úkoly prvního období stávají: úplná přeměna výrobních vztahů, položení základů pro vybudování materiálně technické základny socialismu a změny v oblasti společenského vědomí, tj. vymýcení ideologického dědictví buržoazie. Jde o komplexní společenský rozvoj, jehož dominantu tvoří *nastolení socialistických výrobních vztahů*, byť do značné míry ještě na zděděné materiálně technické základně. Je to základ, který je třeba vytvořit pro další úspěšný rozvoj ve všech sektorech ekonomiky, včetně zemědělství, zatím převážně malovýrobního charakteru.

Důraz na rozvoj v oblasti výrobních vztahů a na prohlubování působnosti socialistického vlastnictví v materiální, ale i ideologické oblasti (na jeho přijetí širokými vrstvami pracujících, jež je nutné pro využití všech v něm obsažených možností) charakterizuje celé období padesátých let. Tím nikterak nezůstávají stranou významné úkoly a úspěchy v rozvoji výrobní báze socialistické ekonomiky, kde dochází — jak působením logiky socialistického vývoje, tak pod tlakem obtížné mezinárodní situace — k reorientaci na bázi těžkého, a zvláště strojírenského průmyslu a k obrovské industrializaci Sloven-

ska, podmiňující jeho postupné ekonomické a sociální vyrovnání s českými zeměmi. Rovněž přeměny materiálně technické základny zemědělství jsou již v tomto období značné.

Pro vývoj sociálně třídní struktury znamenala padesátá léta předně ekonomickou a sociální likvidaci vykořisťovatelských tříd, představující hluboký zásah do reprodukce sociálně třídní struktury. K rozsáhlým přesunům ovšem dochází ve všech třídách a sociálních skupinách představujících konstitutivní prvky nové sociální struktury. Kvantitativně narůstá zejména dělnická třída v těžebním a těžkém průmyslu. Ubývá pracovníků v zemědělství; jejich převážná část přechází do průmyslové výroby, stejně jako většina příslušníků bývalých buržoazních a maloburžoazních vrstev. Naopak nejvyspělejší dělníci nastupují do řídicích funkcí v politické a ekonomické oblasti. Dělnická třída je vedoucí silou všech hlavních třídně sociálních přesunů: podílí se podstatnou měrou jak na likvidaci starého, tak na tvorbě nového, tj. vstřebává do sebe podstatnou část likvidovaných tříd a sociálních skupin a rozhodujícím způsobem spoluvytváří třídně sociální strukturu socialistické společnosti. V jejím vývoji dominují dva momenty: podíl dělnické třídy na reprodukci sociálně třídní struktury podstatně narůstá, přičemž dělnická třída je nositelem postupného prohlubování dělnického charakteru sociálně třídní struktury v jejím celku; zároveň dochází ke kvantitativnímu růstu všech složek dělnické třídy především na Slovensku, ale v menším rozsahu i v českých zemích, v důsledku přesunu z primárního do sekundárního sektoru.

Padesátá léta jsou i obdobím počátku sociálního formování třídy družstevních rolníků, rozvíjející se v rámci nových forem socialistických výrobních vztahů. Zemědělská družstva překonávají obtíže prvních etap, posiluje se jejich ekonomická základna a tím se zvyrazňují ekonomické i sociální přednosti kolektivní velkovýroby. Úspěchy nového výrobního způsobu vytvářejí předpoklady pro změnu v sociálním charakteru rolnictva, v mnohém ještě spjatého s rysy charakteristickými pro soukromou malovýrobu.

Obrovskými změnami prochází v padesátých letech inteligence: na jedné straně řada jejích původních příslušníků odchází do dělnické třídy, na druhé straně se posiluje její nový, socialistický a dělnický charakter, její sepětí s cíli socialismu. I zde jde však do značné míry o možnosti rozvířené přeměnami výrobních vztahů, které je třeba naplnit politickou vyspělostí, kvalifikovaností a rozvinutím všech schopností a tvůrčí aktivity inteligence.

Během života jedné generace se tak zcela ruší kapitalistická reprodukce sociálně třídní struktury. Avšak tento proces probíhá v podmínkách jen pomalu se měnící společenské dělby práce, a proto nemůže vést k odstranění třídního charakteru sociální struktury. Markantní je tato skutečnost u sociální vrstvy inteligence. V duchu VI. Gottwaldova bodu ze zprávy ÚV KSČ přednesené na IX. sjezdu strany, v němž se říká, že „pro budování socialismu si musí pracující lid vytvořit a vychovat vlastní inteligenci, pocházející z jeho středu a s ním třídně a ideologicky spjatou“ [Gottwald 1971 : 370], dochází v padesátých letech k prudkému nárůstu těch příslušníků inteligence, kteří náleželi k dělnické třídě či měli dělnický původ. To je závažný moment postupného rozvoje socialistického charakteru inteligence, který však není totožný s překonáváním rozdílů mezi duševní a fyzickou prací, tj. neznamená, že by vzdělání ve společnosti ztrácelo svůj diferencující charakter.

Ideologicky a politicky představují padesátá léta období zjevných i latentních třídních zápasů a konfliktů. Dochází i k řadě deformací a chyb, které oslabují postup socialistické výstavby v dalších letech, avšak nemohou zvratit rozhodující úspěchy, jichž bylo v celospolečenském měřítku dosaženo. Jde v podstatě o úspěšnou první etapu tzv. přechodného období, kterou lze z hlediska vývoje sociálně třídní struktury charakterizovat jako etapu *odstranění vyřaněně třídního charakteru reprodukce jednotlivých tříd a sociálních skupin*, jenž byl v minulosti spojen s vykořisťovatelskými třídami a s nimi spjatými sociálními skupinami.

Pokud jde o ekonomické, politické a sociální výsledky padesátých let, došlo předně

k výraznému zvýšení průmyslové výroby, převážně ovšem díky extenzivním faktorům růstu, a k podstatnému přiblížení slovenské ekonomiky úrovni českých zemí. V rovině sociálně třídní struktury na tyto procesy navazoval rozvoj dělnické třídy (především však opět extenzivního typu) a sblížení sociálně třídního složení českých zemí a Slovenska. V rozsáhlé míře se združstevňovala vesnice, což se však nemohlo bezprostředně projevit růstem zemědělské produkce, jež teprve v šedesátých letech dosahuje předválečné úrovně. Začala se tvořit třída družstevních rolníků, vyznačující se zatím rychlým kvantitativním poklesem, nízkou kvalifikovaností a zvyšujícím se věkovým průměrem.

V politicko-ideologické oblasti dochází na přelomu padesátých a šedesátých let, tj. mezi XI. a XII. sjezdem KSČ, k nesprávnému hodnocení třídně sociálního vývoje minulého období. Skutečnost, že byly odstraněny kapitalistické třídní formy reprodukce sociální struktury, je hodnocena jako překonání podstatných třídních rozdílů vůbec, tedy jako překonání třídní struktury samé. V důsledku přecenění dosaženého vývojového stupně výrobních a třídně společenských vztahů dochází k jednostrannému výkladu negativních jevů v národním hospodářství: odstranění potíží ekonomického růstu je spatřováno výhradně v intenzivním rozvoji výrobních sil, aniž je náležitě pochopen a cílevědomě řízen jejich dialektický vztah se soustavou výrobních a společenských poměrů. Situace byla viděna asi tak, že socialistické výrobní vztahy jsou nastoleny a zbývá tedy rozsáhle intenzifikovat soustavu výrobních sil, především využíváním vědeckotechnického pokroku. I když takto pojatý a uskutečňovaný princip sociálně ekonomického řízení vedl k řadě pozitivních výsledků (především v zemědělství, kde došlo k prudkému růstu efektivních základních fondů, ale v menší míře i v ostatních odvětvích), nadhodnocení dosaženého vývojového stupně výrobně a třídně sociálních vztahů vážně ohrozilo jejich další socialistický rozvoj, neboť vedlo k vážným ideologickým deformacím při jejich poznávání a řízení.

Proto šedesátá léta, ač byla hodnocena jako etapa vycházející z plně dobudovaných základů socialismu, a tedy jako fáze socialistické výstavby přicházející po přechodném období, ve skutečnosti představují druhou etapu přechodného období, pro kterou je charakteristický důraz na rozvoj výrobních sil. Dominantními ekonomickými momenty daného období byly rozsáhlá investiční činnost v zemědělství, nástup k rovnoměrnějšímu rozvoji průmyslových odvětví, včetně spotřebního průmyslu, zdůraznění úlohy technických inovací ve výrobním procesu a důraz na odbornou kvalifikaci. Překonávání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací i mezi městem a venkovem bylo hledáno především v rovině materiálních forem výroby a obsahu práce.

Ve vývoji sociálně třídní struktury naší společnosti nastal v šedesátých letech předně pokles intenzity třídních přesunů a stabilizoval se socialistický charakter a socialistický typ reprodukce sociálně třídní struktury. Došlo ke značnému rozvoji výrobní vyspělosti sociálních tříd a skupin, který však nebyl provázen odpovídajícím rozvojem jejich vyspělosti morálně politické. Tato skutečnost pak umožnila zbytkům socialismu nepřátelských třídních sil deformovat společenské vědomí části naší společnosti, a to v naprostém rozporu se stavem, kterého bylo dosaženo v oblasti společenského bytí.

Podíl dělnické třídy na reprodukci sociálně třídní struktury i její sociální doplňování se v šedesátých letech stabilizují. Vyrovnává se její odvětvová struktura, roste její výrobní kvalifikovanost a velmi se mění její způsob života. Třída družstevních rolníků v tomto období výrazně mění obsah své práce, roste efektivita její výrobní činnosti, dělba práce, a tím specializace a kvalifikace pracovníků. K diferenciací procesům dochází i uvnitř vrstvy socialistické inteligence. Předně se rozvíjí její sociální jádro — technická inteligence, bezprostředně se účastníci materiální výroby. Zde jsou zakládány především ekonomické podmínky a formy sblížování dělnické třídy a inteligence, avšak tento proces není provázen proporcionálním rozvojem podmínek a forem sblížování v sociál-

ně politické rovině. V šedesátých letech se tak projevuje velmi výrazný nepoměr mezi sociálně třídní reprodukcí inteligence a její účastí na reprodukci celku sociálně třídní struktury: rozšířená třídně sociální reprodukce inteligence kontrastuje se zúženou participací inteligence na reprodukci tříd a ostatních sociálních skupin.

Celkově lze tedy shrnout, že šedesátá léta představují druhou etapu tzv. přechodného období, kterou lze z hlediska vývoje sociálně třídní struktury charakterizovat jako *prohlubování výrobní vyspělosti jednotlivých tříd a sociálních skupin spolu s narůstáním jejich disproporcí vůči morálně politické úrovni těchto tříd a skupin*. Tento rozpor, založený na nesouladech ve společenském řízení vývoje sociálně třídní struktury, je obsažen ve všech pozitivních a negativních výsledcích, jichž bylo dosaženo. Nedostatky v řízení sociálně politických procesů a podcenění třídního charakteru sociální struktury byly umocněny tím, že nebyla vědecky pochopena subjektivní podmíněnost tohoto přístupu.

Celé období ústí do let hluboké společensko-politické krize, která zasahuje i sféru ekonomiky, rovněž výrazně poznamenanou subjektivismem. Krizová léta — přes hloubku deformací, jimiž byla naše společnost zasažena — však neměla dlouhodobý a širší objektivní, třídně sociální základ. Proto vychodisko z tohoto období bylo spjato s radikální změnou ve vedení komunistické strany, s obnovou marxisticko-leninského hodnocení a komplexního řízení společensko-ekonomických procesů. Proto také přes dílčí omyly a neúspěchy v dosavadním vývoji, které nemohly převážit ani porušit rozhodující pozitivní výsledky socialistické výstavby v předchozím čtvrtstoletí, znamená počátek sedmdesátých let vstup naší společnosti do etapy budování rozvinutého socialismu. Jde o etapu uvozenou XIV. sjezdem naší strany, jejíž nové vedení v čele se s. G. Husákem ve své politice organicky spojilo marxisticko-leninsky zhodnocené úspěchy a zkušenosti z minulého období s novým, rozšířeným rozvojem možností, jež jsou vlastní socialismu.

XIV. sjezd naší strany vycházel při analýze uplynulého vývoje i při vytyčení zá-

kladní linie dalšího postupu socialistické výstavby z důsledného uplatnění marxisticko-leninských poznatků týkajících se vývoje tříd a třídních vztahů. Konec šedesátých let zhodnotil XIV. sjezd jako období hluboké politické krize. Na jedné straně bylo dosaženo nesporných úspěchů „při výstavbě socialistické společnosti, při budování materiálně technické základny, v rozvoji politického systému socialismu, jakož i při formování socialistického vědomí našeho lidu“, na druhé straně však nebyla dostatečně respektována „leninská myšlenka a naší praxí prověřená zkušenost, že rozmach budovatelské činnosti nastoluje stále složitější problémy, a tím také roste úloha a náročnost i odpovědnost komunistické strany jako avantgardy pracujícího lidu, a především jejich vedoucích orgánů. Od počátku šedesátých let začalo se ve vedení naší strany projevovat opojení z dosažených úspěchů, které se stalo jednou z příčin narůstání subjektivismu a voluntarismu při určování politických i ekonomických cílů i při jejich praktické realizaci... Vzhledem k nedostatku hlubší analýzy struktury tříd a sociálních skupin naší společnosti se povrchně hodnotila současná vývojová etapa a vyhlašovaly se nereálné termíny dovršení socialistické výstavby.“ Nebyly vědecky zkoumány ani konkrétně určený „ostatní úkoly třídního boje na půdě velmi mladé socialistické společnosti, jakož i výrobní, sociální a ideologické podmínky všestranného začlenění bývalých maloburžoazních vrstev do systému socialistické velkovýroby... Zvláště formování socialistického člověka — velký zápas o jeho vědomí, boj proti setrvačnosti, třídně cizím tendencím — nebylo v našich podmínkách, kde působily silné vrstvy maloburžoazie a různé sociálně demokratické tradice a vlivy, podloženo účinným programem“ [XIV. sjezd : 26–27].

Z této analýzy vyplynula základní směrnice pro sociálně třídní vývoj v dalším období: „Cílem politiky naší strany je sbližování dělnické třídy, družstevního rolnictva, inteligence a ostatních sociálních skupin, překonávání rozdílů mezi městem a vesnicí, duševní a fyzickou prací,“ přičemž je důležité, že „sbližování tříd a sociálních skupin, upevňování jednoty lidu může se

uskutečňovat jen na základě marxisticko-leninské ideologie, která vyjadřuje objektivní zájmy dělnické třídy a praktického uskutečňování socialistických cílů. Vedoucí silou v rozvoji naší socialistické společnosti je a zůstane silná a vyspělá dělnická třída“ [XIV. sjezd : 52].

Sjednocením programových, hodnotících, strategických i taktických východisek, forem řízení a cílů obsažených v této zásadní ideji marxismu-leninismu, ideji o historické úloze dělnické třídy, XIV. sjezd plně obnovil marxisticko-leninské principy poznávání, organizátorské a řídicí činnosti strany při dalším všestranném rozvoji výstavby socialismu v naší zemi. Proto jsou sedmdesátá léta počátkem cílevědomě řízeného a dialekticky vyváženého rozvoje výrobních sil a vztahů. Rychlý postup politické, ekonomické a společenské konsolidace, který je důsledkem dosaženého objektivního stavu sociální struktury a tvůrčí obnovy marxisticko-leninského řízení jejího vývoje, dialekticky spojuje rozhodující pozitivní momenty socialistické výstavby, dříve rozdělené do různých etap. v jediné a vnitřně vyvážené úsilí o jejich souběžný a stále hlubší socialistický rozvoj.

Z hlediska vývoje sociální struktury tedy sedmdesátá léta znamenají etapu v období budování rozvinuté socialistické společnosti, pro kterou je charakteristické *plně uplatnění vedoucí role dělnické třídy a vyvážené řízení všech hlavních stránek rozvoje sociálně třídní struktury, reprodukce jednotlivých tříd a socialistického charakteru společnosti.*

Obnova třídního přístupu k analýze a řízení společenského vývoje je závažným faktorem rozvoje socialistického charakteru tříd a sociálních skupin. Socialistickým charakterem rozvoje sociálně třídní struktury rozumíme předně soulad mezi ekonomickou, politickou a ideologickou vyspělostí jednotlivých tříd a sociálních skupin, vzájemný soulad jejich neustálého rozvoje i rozvoj tohoto souladu samého. Za druhé to je sblížování jednotlivých tříd a sociálních skupin, které je dáno jednak socialistickým charakterem reprodukce třídně sociální struktury, jednak stíráním třídních rozdílů ve všech dimenzích sociální struktury. Základní a vedoucí silou je

dělnická třída, která je hlavním nositelem sociálního vývoje a dynamickou bází kvantitativních a kvalitativních proměn společnosti.

Hlavní rys dělnické třídy v sedmdesátých letech představuje proporcionální rozvoj všech stránek jejího socialistického charakteru, tj. její výrobní, sociálně politické i ideové vyspělosti, který je nezbytným základem a hybnou silou obdobných procesů u družstevního rolnictva a inteligence. Hlavním článkem vývoje družstevních rolníků je v sedmdesátých letech rozvoj jejich výrobní kvalifikace a sociálně politické aktivity, spjatý se snižováním průměrného věku této třídy. Před vrstvou inteligence stojí v sedmdesátých letech úkol zvýšit efektivitu tvůrčí, řídicí i výkonné práce a dále rozvinout socialistickou angažovanost. Inteligence musí pochopit svoji společenskou úlohu, tj. být základním nositelem překonávání doktrín cizích socialismu, elitářských koncepcí vzdělání a duševní práce, které vážně narušují ideové politické formy jejího sblížování s vedoucí silou společenského pohybu, s dělnickou třídou.

Zatímco padesátá léta nutně omezovala sblížování tříd na odstraňování třídního charakteru reprodukce sociálně třídní struktury a pro šedesátá léta bylo příznačné určité rozlomení jednoty sblížování tříd s rozvojem jejich socialistického charakteru, sedmdesátá léta znamenají dialektickou negaci předchozích etap, která plně zhodnocuje dosažené úspěchy třídně sociálního pohybu a zároveň radikálně překonává disproporce a chyby minulosti. Tím obtížnější jsou ovšem úkoly, které před celou společností stojí. Dynamika sociální struktury je v socialistické společnosti proces nikoliv automatický, nýbrž cílevědomě řízený, plánovaný a naplňovaný aktivitou nejširších pracujících mas, vedených dělnickou třídou v čele s komunistickou stranou.

Z tohoto hlediska se nyní pokusíme ukázat některé aspekty vývoje naší sociálně třídní struktury podrobněji, s využitím statistických a sociologických materiálů. Nejde nám o vyčerpávající analýzu, která může být pouze výsledkem dlouhodobého kolektivního úsilí, ale o příspěvek k hlubšímu a komplexnějšímu pochopení sociálně

Tabulka 1: Sociální složení ekonomicky aktivních v letech 1946—1961 (v %)*

Rok	Dělníci a zaměstnanci	Družstevní rolníci	Ostatní družstevníci	Samostatní zemědělci	Ostatní samostatní
Česká země:					
1947	67,7	—	—	23,6	8,7
1950	69,3	—	—	22,3	8,4
1956	75,8	7,6	—	15,9	0,8
1958	78,0	12,7	1,8	7,1	0,4
1961	83,8	13,2	1,6	1,2	0,2
Slovensko:					
1946	41,3	—	—	53,2	5,5
1950	46,3	—	—	44,8	8,9
1956	57,6	8,4	—	33,6	0,6
1958	59,3	14,2	1,0	25,1	0,4
1961	74,8	17,9	1,1	6,1	0,1

Prameny: Soupisy 1946—1947; Sčítání 1950, 1961; Mikrocensy 1956, 1958.

* Data jsou orientační, protože pocházejí z různých zdrojů. Sloučení dělníků a zaměstnanců bylo vynuceno odlišnými kategorizacemi. V datech z let 1946—1950 jde o ekonomicky aktivní včetně pomáhajících v zemědělství a živnostech.

třídní strukturace a k překonání redukcionistických a deformujících přístupů charakteristických pro období šedesátých let.

2. Sociálně ekonomické zdroje restrukturalizace

Socialistické přeměny vyvolaly řadu procesů, zahrnujících nebo ovlivňujících rozsáhlé změny v sociální struktuře společnosti, které vedly k odstranění a překonání třídního antagonismu kapitalistické společnosti a k vytvoření nové třídní struktury, charakterizované stále širší spoluprací sociálních tříd a skupin. Byly to změny probíhající jak ve sféře výrobních vztahů, tak v oblasti výrobních sil, resp. obsahující v různých obdobích různé proporce procesů probíhajících v obou těchto oblastech.

Pokud jde o *vlastnictví výrobních prostředků*, ještě před rokem 1948 došlo k významnému znárodnění klíčových průmyslových odvětví a velkých podniků v ostatních odvětvích. V roce 1947 pracovalo ve znárodněném průmyslu 61 % pracovníků průmyslu, na Slovensku dokonce 65 %. Vznikla tzv. smíšená ekonomika a došlo i k určité diferenciaci v sociální struktuře, která však v podstatě nevykrystalizovala. Toto znárodnění, provedené za podmínek, kdy dělnická třída již měla významný podíl na moci, vytvořilo ekonomickou bázi

pro úplné zespolečenštění výrobních prostředků.

Po únoru 1948 proběhla druhá etapa nacionalizace, která se týkala dalších sektorů a odvětví (stavebnictví, obchodu a pohostinství, řemesel atd.) a všech podniků střední velikosti. Podniky a živnosti se začleňovaly do vznikajících výrobních družstev, byly přetvářeny v národní podniky nebo sdružovány do komunálních služeb. Jejich majitelé nejčastěji odcházeli do dělnických profesí v průmyslu. Likvidace ekonomické základny maloburžoazie začala na konci roku 1948 a postupovala velmi rychle — na konci roku 1952 zbývala zhruba již jen čtvrtina výrobních živností oproti stavu v roce 1948,¹ přičemž průměrný počet jejich zaměstnanců klesl z 2,7 na 1,1.

Druhým, neobyčejně závažným a obtížným úkolem bylo dát *socialistický charakter zemědělství*. I v tomto směru byly první kroky učiněny v poválečných letech, a to konfiskací půdy nepřátel a zrádců, revizí předválečné pozemkové reformy a novou reformou, realizovanou v letech 1948—1949.

¹ Postup socializace živností ukazují tato čísla, udaná v tis. živnostníků (Průcha a kol. 1974):

	1948	1950	1952	1956	1958	1960
Výrobní živnosti	196,1	136,0	52,9	33,5	16,6	4,9
Ostatní živnosti		202,6	55,8	16,3	5,9	1,7

V pounorových letech pak zanikly zemědělské podniky s rozlohou 20–50 ha; jejich počet v období 1949–1957 klesl na necelá 3 % původního stavu. V souvislosti s tím se rozvíjela kolektivizace celé zemědělské malovýroby, formování socialistické zemědělské velkovýroby a utváření nového sociálního typu rolníka.

Pronikavé změny ve výrobních vztazích, charakteristické pro první etapu vývoje sociální struktury, a zejména likvidaci vykořisťování, založeného na soukromém vlastnictví výrobních prostředků, naznačují přesuny ve složení ekonomicky aktivních v padesátých letech, probíhající odlišně v českých zemích a na Slovensku. Jak vidíme v tabulce 1, již do poloviny padesátých let byla minimalizována ekonomická základna maloburžoazie a významně zmenšen podíl soukromých rolníků; příslušníci těchto složek třídní struktury vstupovali především do řad dělnické třídy a družstevního rolnictva, v malé míře pak do různých kategorií duševních pracovníků. V roce 1950 (kdy byli při sčítání samostatní členění podle toho, zda mají nebo nemají zaměstnance) bylo v Československu 119 tis. osob vykořisťujících cizí pracovní sílu – v první řadě ve výrobních živnostech (37 tis.) a v zemědělství (56 tis.). Mezi průmyslovými odvětvími měl soukromovlastnický sektor určitou váhu již pouze v dřevařském, textilním a oděvním průmyslu, v polygrafii, v potravinářství a lehkém kovo-průmyslu.

Proces likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků probíhal velmi rychle, přičemž určité přechodné formy vlastnictví byly brzy opuštěny – na rozdíl od jiných zemí (NDR, Polsko) se ani soukromá výroba založená na práci majitele a jeho rodiny nekonstitovala jako zdroj diferenciace, jako typ sociální orientace. Státní socialistické vlastnictví se stalo nejen naprosto převládající formou, ale i rozhodující silou, která poměrně rychle sjednotila hybné momenty sociální struktury a podstatně ovlivnila i tvorbu sociálního postavení v rámci družstevního vlastnictví

(např. z hlediska rozvinutí dělby práce a s ní spjaté sociální diferenciace, z hlediska role kvalifikace, z hlediska nové, tj. výhradně spotřební orientace rodinných příjmů atd.).

Radikální přeměna vlastnických poměrů v naší společnosti svým tempem fakticky předběhla i rozvoj výrobních sil (což bylo markantní zvláště v zemědělství, ale i v oblasti obchodu a služeb), přičemž vedla někdy k přesunům pracovních sil, které vyvolávaly dílčí strukturální nerovnováhy. Podstatné však bylo, že se tím vytvořil základ pro rozsáhlou, odvětvově i regionálně plánovanou *přestavbu celé výrobní základny*. Na nových výrobních vztazích mohla efektivně stavět socialistická industrializace a s ní spjatá dělba práce, změny v jejím charakteru a kvalifikační výbavě, dále urbanizace, prostorové přesuny pracovních sil atd. Změny v oblasti výrobních sil zase zpětně působily na sféru výrobních vztahů, na naplňování předpokladů, které vytvořila nacionalizace a kolektivizace, reálným zespolčenšťováním výrobních sil, jejich konkrétním přivlastňováním.²

S likvidací společenské existence určitých tříd a skupin zmizela i řada profesionálně-sociálních určení, profesí, hodnotných označení apod., jako byl továrník, rentiér, makléř, statkář, ale i domkář, bezzemek, služebná, nádeník atd. Sociálně profesionální struktura se výrazně homogenizovala a zároveň vznikla nová sociálně profesionální určení, většinou již bez série důsledků pro způsob života, charakteristických pro sociální pozice v kapitalistické společnosti. Sociálně profesionální struktura se tedy kvalitativně změnila jak v konkrétním obsahovém určení jednotlivých svých prvků (sociálních postavení), tak ve svém celku, který přestal být rámcem pro striktní a výrazně hierarchické uspořádání všech základních sociálních dimenzí. Velmi rychle se prosadila nová kvalita sociálního postavení, které určuje místo jedince ve struktuře společnosti, ale neuzavírá ho do ní. Jsou jí dány nejen reálné šance změny sociálního postavení (sociální mobility), ale

² Ztotožňujeme se s řadou marxistických autorů, kteří chápou procesy probíhající ve sféře výrobních vztahů a výrobních sil v nejužší vzájemné podmíněnosti a jednotě (viz například [Škaratan 1970] a [Taubert 1973]). Tyto vazby platí jak v historickém vývoji, kde jedna stránka může předbíhat

druhou, a kde pak se vždy nastoluje kvalitativně nová jednotka, tak v sociální diferenciaci, kde sociální postavení individua je zakotveno v obou momentech, v jejich specifickém průniku a konkrétní determinaci.

Tabulka 2: Podíly a odvětvová struktura pracovních sil v letech 1948–1973 (v %)

Podíl pracujících	1948	1950	1955	1960	1965	1970	1973
ČSR:							
Podíl na populaci v produktivním věku*	73,2	75,2	80,5	82,6	85,6	90,0	90,3
Podíl v:							
zemědělství	32,9	30,6	26,3	20,2	16,8	14,4	12,8
průmyslu a stavebnictví	39,0	40,5	44,3	49,4	49,1	48,7	49,5
ostatních odvětvích	28,1	28,9	29,4	30,4	34,1	36,9	37,7
SSR:							
Podíl na populaci v produktivním věku*	74,3	74,8	77,2	71,6	71,5	72,2	78,0
Podíl v:							
zemědělství	60,2	53,5	48,8	35,8	27,0	23,0	18,7
průmyslu a stavebnictví	21,2	25,2	26,4	34,8	38,6	40,7	43,7
ostatních odvětvích	18,6	21,3	24,8	29,4	34,4	36,3	37,6

Pramen: Statistické ročenky.

* Propočet má jen orientační povahu, protože k populaci v produktivním věku jsou vztaženi všichni pracující (včetně pracujících v poproduktivním věku).

na každé jeho úrovni i možnosti široké participace na celospolečenských hodnotách. Nový typ sociální diferenciace se stává součástí a nástrojem dlouhodobého procesu homogenizace společnosti, vedoucího k postupnému odstranění tříd a třídní struktury.

Základní rovinou dalšího vývoje sociální struktury a zároveň jeho hlavní determinantou se stávají *přeměny dělnické třídy*, tj. na jedné straně zásadní změna jejího postavení ve společnosti, které se z podřízeného stává vedoucím, na druhé straně s tím úzce spjatá proměna celé společnosti, která postupně nabývá dělnického charakteru. Dělnická třída se nejen stává vedoucí politickou, ekonomickou i sociální silou společnosti, ale také reprodukční bázi družstevního rolnictva a inteligence.

Přeměnami dělnické třídy a integraci společnosti na její bázi se budeme zabývat ještě dále. Všimněme si nyní některých intenzivních sociálně ekonomických procesů vyvolaných změnami v oblasti výrobních vztahů a spjatých se socialistickou industrializací, tj. s industrializací rozvíjející se na základě společenského vlastnictví

výrobních prostředků, a tedy budované na širokých možnostech dlouhodobého plánování a aktivní participace osvobozených výrobců, představující základ všestranného rozvoje celé společnosti. Jde vlastně o nejmarkantnější procesy, dominující v řadě procesů jiných, rovněž důležitých, o jakési reprezentanty nesčetných konkrétních forem v podstatě jednotného procesu výstavby socialismu v rovině ekonomické a sociální struktury. Je to: výstavba průmyslové základny Slovenska, orientující jeho další sociálně ekonomický rozvoj k vyrovnání s českými zeměmi; přeměna zemědělství a s ní související podstatné sblížení města a venkova; rozsáhlé zapojení žen do ekonomické aktivity a vytvoření předpokladů pro jejich plné zrovnoprávnění.

Údaje uvedené v tabulce 2 ukazují celkový růst zaměstnanosti a struktury pracovních sil podle hlavních odvětví, naznačující tempo rozvoje výrobních sil a růst intenzity ekonomického zapojení obyvatelstva. Jak vidíme, nešlo zdaleka jen o *vyrovnávání Slovenska s českými zeměmi*, nýbrž šlo o rychlý rozvoj obou částí země, preferující výstavbu slovenského průmys-

Tabulka 3: Rozložení populace podle velikosti bydliště a podíly zemědělského obyvatelstva v letech 1950–1970 (v %)

Velikost bydliště	Podíl na populaci				Podíl zemědělské populace			
	1950		1970		1950		1970	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
do 200	5,8	1,3	2,1	0,6	58,3	73,8	40,8	37,0
200–500	14,9	12,0	9,5	6,7	42,5	79,9	33,0	31,4
500–1 000	14,1	20,3	12,7	15,4	28,4	55,9	24,2	26,4
1 000–2 000	11,2	22,3	11,1	19,9	19,4	48,6	16,8	22,3
2 000–5 000	12,7	17,9	12,3	20,5	10,5	40,9	10,5	18,3
5 000–10 000	7,1	8,2	8,6	8,6	4,8	23,4	6,0	11,2
10 000–20 000	5,9	6,5	8,3	7,0	3,7	14,8	4,3	8,1
20 000–50 000	7,7	4,1	7,7	11,4	2,7	7,9	2,8	4,7
nad 50 000	20,6	7,4	27,7	9,9	1,7	4,6	1,4	2,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	18,4	41,9	11,7	16,9

Pramen: Sčítání 1950, 1970.

lu, který byl na počátku jen velmi slabě rozvinut.³ Industrializační procesy úzce souvisely s ekonomickou a sociální přeměnou venkova, probíhající ve dvou rovinách: pomalejším tempem postupoval vývoj struktury osídlení, která přes podstatně vyšší koncentraci je stále charakterizována značným rozptýlením; výrazně rychleji probíhaly vlastní sociálně ekonomické změny, a to jednak přibližováním zemědělství průmyslové výrobě, jednak daleko větším zapojováním venkovského obyvatelstva do práce v průmyslu a ve městě. Jak ukazuje tabulka 3, i tento vývoj byl odlišný na Slovensku, kde největší úbytky zemědělského obyvatelstva zaznamenaly nejmenší (zároveň však slaběji zastoupené) obce.

Hovoříme-li o *přeměnách vesnice* a jejím sblížení s městem, představuje kolektivizace a na jejím základě otevřená cesta zemědělské velkovýroby proces hlavní, ne však jediný. Jak vidíme, ani v nejmenších obcích dnes již zemědělská populace nepřevládá, což souvisí s tím, že téměř polovina ekonomicky aktivních z venkova dojíždí do zaměstnání. Z toho plyne změněná so-

ciální skladba venkovských obyvatel, jejich frekventované kontakty s městem, zintenzivňující se interakce různých společenských tříd a skupin – a tedy i překonání odvěké sociální a kulturní uzavřenosti venkova, tzv. nepřímá urbanizace, projevující se postupnou homogenizací potřeb, zájmů a hodnot. Vedle „fyzických“ kontaktů různých tříd a skupin zde přirozeně působí silný sjednocující vliv opatření celospolečenského rozsahu (rovné sociální jistoty venkovského obyvatelstva), působnosti masových sdělovacích prostředků atd.⁴

Významným zdrojem sociální restruktury byly také změny týkající se *postavení žen*, které představovaly největší zdroj přírůstku pracovních sil. Přestože v období okupace a v bezprostředně poválečných letech jejich zaměstnanost stoupala, bylo v roce 1947 v českých zemích ekonomicky aktivních jen 13 % vdaných žen (v roce 1970 to byla 67 %), to však je číslo týkající se skutečného pracovního poměru – vedle toho pracovalo ještě 17 % vdaných žen jako „pomáhající příslušníci rodiny“, což často (v zemědělství nebo živnosti) v sobě skrý-

³ Tento homogenizační proces a jeho společenská podmíněnost vyniknou zvláště markantně, porovnáme-li vývoj u nás s vývojem v Itálii, kde celkový vzestup průmyslové úrovně je doprovázen relativním i absolutním zbídačováním Jihu, spojeným s obrovskou migrací. Sporadické pokusy o vybudování industriální základny v jižní Itálii byly zcela neúspěšné.

⁴ Porovnáme-li vybavení domácností televizory

podle velikosti bydliště, objevuje se výrazně větší vyrovnanost v českých obcích, kde relativně nejnižší vybavenost nacházíme v Praze (73 %). Na Slovensku jsou rozdíly mnohem větší, přičemž vybavenost roste s velikostí bydliště; nejvyšší je v Bratislavě (81 %). Tato diference mj. svědčí o zatím odlišném zakotvení potřeby mít televizor v komplexu způsobu života, o nižší úrovni „nepřímé urbanizace“ na Slovensku.

Tabulka 4: Zaměstnanost žen podle věkových kohort v letech 1950–1970 (v %)*

Ročníky	ČSR			SSR			Věkové skupiny
	1950	1960	1970	1950	1960	1970	
1951–1960			44,2			37,5	15–19
1941–1950		56,3	80,2		47,7	75,8	20–29
1931–1940	57,2/69,8/	67,0	85,2	41,1/70,7/	54,6	69,2	30–39
1921–1930	38,2/51,8/	68,4	85,2	27,4/61,7/	48,4	63,7	40–49
1911–1920	25,9/42,9/	72,9	54,6	19,0/60,6/	50,4	39,0	50–59
1901–1910	28,1/47,5/	56,1	10,3	18,8/65,0/	37,3	6,0	60–
1891–1900	22,8/40,3/	16,2		18,1/61,4/	11,8		
—1890	6,9/13,9/			8,6/30,4/			
Čelkem**	33,4/49,8/	66,9	76,8	24,9/63,7/	49,6	62,7	

Pramen: Sčítání 1950–1970.

* Pro rok 1950 uvádíme v závorkách počty žen zaměstnaných a pomáhajících členů v domácnosti dohromady. Procenta v nejmladší věkové skupině jsou propočtena na pětiletou kohortu.

** Propočteno pouze pro věk 15–54 let.

valo pracovní vypětí ještě větší než ve výdělečném povolání.⁵ Vývoj zaměstnanosti žen postupoval nejrychleji v letech 1948–1955, přičemž postupně dosáhl maxima – v roce 1973 pracovalo 79 % žen v produktivním věku.

Základní charakteristiky tohoto vývoje bychom měli ukázat podrobněji, protože ani v tomto případě průměry nevypovídají o strukturálních změnách, které neměly jen jediný směr. Již v jednoduchém „demografickém pohledu“ na věkovou strukturu zaměstnanosti a její vývoj, uvedeném v tabulce 4, se objevují tendence provázející ekonomickou aktivitu a profesionalizaci žen – na jedné straně prodlužování průměrné doby jejich přípravy pro povolání (vedoucí k růstu kvalifikace), na druhé straně pokles jejich ekonomického zapojení ve stáří, rozsáhlé využívání vymožeností sociálního zabezpečení. Dřívější stupeň aktivity byl v první řadě funkcí jejich třídní sociálního postavení – ženy z rodin dělníků, zemědělců a drobných živnostníků pracovaly od nejútlejšího věku až do pozdního stáří, zatímco ženy ze skupin buržoazie a inteligence nepracovaly vůbec. V socialis-

tické společnosti se zapojení žen univerzalizuje sociálně, avšak specifikuje věkově: je omezováno prodlužující se školní přípravou, možností odchodu do důchodu a také – což se ukazuje markantněji po nových propagačních opatřeních – dobou potřebnou pro výchovu malých dětí. Porovnáme-li charakteristiky vývoje v ČSR a SSR, ukazuje se, že všechny tři limity působí silněji na Slovensku, kde se k širšímu sdílení „tradičního modelu“ rodiny připojují jako nové faktory delší školní příprava dívek a v průměru dřívější odchod do důchodu.

Každý z uvedených vyrovnávacích procesů, probíhajících v odvětvové, regionální nebo demografické rovině, měl řadu přímých i nepřímých důsledků pro sociální restrukturalizaci. Zároveň však všechny mají některé obecné rysy, zahrnující nejen rozsáhlé přesuny kvantitativního charakteru, ale v první řadě kvalitativní změny, stavějící sociální strukturu socialistické společnosti na novou bázi. Uvedme zde některé hlavní:

1. Tyto procesy vedly k *přímému spojení* daleko větší části společnosti s vlastními

⁵ Data soupisů z let 1946–1947 neumožňují přesné porovnání pracovního zapojení žen podle sociálních skupin, jež bylo nepochybně různé. Pro všechny ženy (včetně dětí ženského pohlaví) můžeme propočíst, že z dělnických domácností jich výdělečně pracovalo 32 % a jako pomáhající členové 4 %, z domácností zemědělských (tj. s převahou rolníků)

pracovalo 18 % výdělečně a 39 % jako pomáhající. Z rodin úředníků pracovalo 34 %. Uvážíme-li vyšší průměrný počet dětí v dělnických rodinách (a tím i větší základ pro výpočet podílu pracujících žen), bylo ekonomické zapojení dělnických žen zřejmě podstatně vyšší než žen z rodin úředníků.

zdroji sociální struktury, tj. se *společenskou výrobou*.⁶ Například z rodiny, v níž postavení jednotlivých členů (nejen manželky, ale v podstatné míře i pozdější postavení dětí) bylo dříve jednoznačně určeno sociálními charakteristikami „hlavy rodiny“, se postupně stává pole třídní interakce, kde manžel, manželka, studující nebo ekonomicky aktivní děti i staří rodiče mohou patřit k různým sociálním skupinám. Tento vývoj je dán nejen ekonomickým zapojením žen, ale také zrušením veškerého soukromého podnikání založeného na rodině (se sociálním předurčením z toho plynoucím) a celkovou industrializací země, proměňující zvláště intenzivně Slovensko.

2. V souvislosti s tím došlo k obrovskému *uvolnění sociálních vazeb* poutajících jedince, sociální skupiny a třídy k určitému sociokulturnímu prostředí (vymezenému i ekologicky), určitému množství a kvalitě životních možností. Na bázi soukromého vlastnictví (působícího jako vlastnictví samé i jeho zbavenost) se vytvořil celý komplex životních postojů, norem chování a struktury potřeb, vyjadřující objektivní omezenost sociálního prostoru, který jedincům, sociálním skupinám a třídám určovala buržoazie v zájmu reprodukce kapitálu a svého třídního panství.⁷ V socialistických přeměnách však došlo k odpoutání od soukromého vlastnictví, od půdy a „tradice“ (kterou do značné míry představovala odvěká zaostalost) i od rodiny charakterizované autoritativními parametry. Tento proces, v mnohém rušící pevně zakotvené hodnoty, ovšem nebyl jednoduchý a ani dnes není zcela dokončen. Je v něm však do značné míry založena nová kvalita sociálního postavení jedince v socialistické společnosti, zahrnujícího zbavenost životního a mezigeneračního předurčení.

⁶ Pro rok 1973 můžeme odhadnout, že téměř 70 % populace je sociálně charakterizováno přímo na základě přítomného nebo minulého postavení ve společenské výrobě. Méně přesný odhad pro roky 1949–1947 činí 45 %.

⁷ Paradoxem charakterizující kapitalistickou společnost bylo, že sociální hranice dané vlastnictvím byly někdy „proti vůli“ dané skupiny překročeny pozitivním směrem. Jestliže se např. druhorozený syn sedláka uplatnil na studiu (a svou zbavenost ekonomického kapitálu tak obrátil v „kapitál duchovní“), jednal proti normám svého původního sociálního prostředí (a naopak v souladu s hodnotami „nové maloburžoazie“).

⁸ Jak ukazuje i řada marxistických sociologů [Bourdieu a Passeron 1970], abstraktní rovnost

3. Samo uvolnění sociálních pout však nestačí — jeho vyústěním je postupné *vyrovnávání objektivních možností sociálního rozvoje* různých společenských tříd a skupin. Nikoli tedy např. abstraktní možnost vzdělání,⁸ nýbrž faktická existence škol, jejich reálná dostupnost, demokratizace přijímacího řízení a výuky atd. je základem pro vyrovnání skutečných šancí v tomto směru. Stejně tak nejde o abstraktní možnost sociální mobility (např. o možnost přechodu z primárního sektoru do sekundárního a z něho do terciárního), nýbrž o objektivní materiální podmínky v podobě vybudovaného průmyslu i dopravní přístupnosti měst, poskytujících široké možnosti výběru povolání, včetně vysoce kvalifikovaných. Objektivace sociálních šancí znamená vytváření podmínek ve směru odpovídajícím sledu rovin společenské struktury, tj. např. nejen budování školství (což byl směr proklamovaný v buržoazní republice), nýbrž především vytváření odpovídajících pracovních míst pro jejich absolventy.⁹

Vyrovnávání sociálních možností zahrnuje řadu momentů: mj. znamená rozsáhlé možnosti společenské participace bez předchozího sociálního nebo migračního pohybu (např. uplatnění v průmyslu bez opuštění vesnice). Základem tohoto procesu je však prolomení bariér pro další dělbu práce, které představovaly zaostalost a malovýrobní charakter zemědělství, nerozvinutost a agrární charakter velkých územních oblastí, připoutání ženy k domácí práci, spjaté s její nízkou kulturní úrovní. Můžeme říci, že podmínkou překonání společenské dělby práce v komunismu je právě její univerzální uplatnění v socialistické společnosti. Dříve handicapovaným skupinám se tím otevírají cesty nejen konkrétního zapojení do společenského výrobního proce-

v přístupu k vzdělání se v kapitalistické společnosti obrací v konkrétní nerovnost, která je tak zdánlivě neutrálním způsobem legitmována.

⁹ Na Slovensku jsou v současné době nejen lépe než v CSR obsazeny řídicí funkce v národním hospodářství z hlediska vzdělání ale dokonce je tam i lepší využití absolventů odborných a vysokých škol, což svědčí o velké poptávce po odbornících. Naproti tomu např. v jižní Itálii existuje v tomto směru naprostý nesoulad; absolventi jihoitalských univerzit proto hledají práci na severu v pohodlné státní službě (čímž vydatně přispívají k byrokratizaci státního aparátu a k neefektivitě ekonomiky), čeho však končí v nejméně kvalifikovaných profesích.

su, ale také možnosti specializace, získání kvalifikace, sociálně profesionálního vze-
stupu i zvýšení kulturní úrovně, jež jsou
s rozvinutou podobou dělby práce spjaty.
Vyrovnávající se možnosti, které poskytuje
sociální struktura, se zpětně stávají nástro-
jem jejich přeměn, postupné homogenizace
společnosti.

Socialistická společnost však *zůstává spo-
lečností třídní*, i když je zrušen antagonis-
mus tříd a tím vytvořen základ pro jejich
aktivní spolupráci a postupné sblížení.
Plně zde platí slova V. I. Lenina: „Je jasné,
že k úplnému odstranění tříd je třeba ne-
jen svrhnout vykořisťovatele, statkáře a
kapitalisty, nejen zrušit jejich vlastnictví,
je třeba zrušit *jakékoli* soukromé vlastnic-
tví výrobních prostředků, je třeba úplně
odstranit jak rozdíl mezi městem a vesnicí,
tak rozdíl mezi fyzicky a duševně pracují-
cími. To je velmi dlouhý proces. Aby byl
uskutečněn, k tomu je nutný obrovský po-
krok v rozvoji výrobních sil, je třeba pře-
konat odpor (často pasivní, který je ob-
zvlášť houževnatý a který překonat je těžké)
četných pozůstatků malovýroby, je třeba
překonat obrovskou sílu zvyku a setr-
vačnost spjatou s těmito pozůstatky“ [Le-
nin 1955 : 415].

Z třídního charakteru socialistické spo-
lečnosti plyne, že poznání a uchopení její

sociální struktury musí být založeno přede-
vším na analýze konkrétního a historic-
kými procesy podmíněného vývoje spo-
lečenských tříd, který určuje všechny pod-
statné rysy strukturace. Neantagonistický
charakter a nová sociální povaha společen-
ských tříd však podmiňují odlišnou kvalitu
sociální struktury, zahrnující neustálé
vnitřní přeměny.

3. Přeměny dělnické třídy, družstevního ro- lnictva a inteligence

Výchozí bázi socialistických přeměn v so-
ciálně třídní struktuře byla struktura kapi-
talistické společnosti, poznamenaná již
v roce 1945 první etapou nacionalizace.¹⁰
Z toho plynula i výrazná odlišnost stavu
v českých zemích a na Slovensku. Pro hr-
bou orientaci uvádíme v tabulce 5 data
o vývoji sociálního složení obyvatelstva,
pokud je poskytují dosavadní sčítání lidu
(údaje za rok 1973 jsou odhadem FSÚ),
a to odděleně pro obě národní území; jak
se ukazuje, v hlavních rysech se sociální
struktura ČSR a SSR liší již jen velmi
málo.

V dalším textu se pokusíme alespoň v zá-
kladních charakteristikách naznačit dosa-
vadní socialistický vývoj sociální struktu-
ry, a to na těch třídách a skupinách, jež
se stávají konstitutivními složkami nové

Tabulka 5: Sociální složení populace v letech 1946—1973 (v %)

Společenská skupina	ČSR					SSR				
	1947	1950	1961	1970	1973	1946	1950	1961	1970	1973
Dělníci	53,3	59,0	56,5	57,6	60,7	46,9	49,5	55,9	58,8	60,1
Zaměstnanci	16,0	18,5	30,0	31,7	28,8		11,1	23,0	26,2	25,8
Družstevní rolníci	—	—	9,6	7,8	8,0	—	—	13,1	9,5	10,8
Ostatní družstevníci	—	—	1,3	1,4	1,8	—	—	0,9	0,9	1,3
Drobní rolníci	16,6	15,7	2,1	1,0	0,6	41,1	32,2	6,8	4,2	1,9
Maloburžoazie*	14,1	3,4	0,5	0,5	0,1	12,0	4,9	0,3	0,4	0,1
Kapitalisté		3,4	—	—	—		2,3	—	—	—

Prameny: Soupisy 1946—1947; Sčítání 1950—1970; Statistická ročenka 1974.

* Řemeslníci, ostatní živnostníci a svobodná povolání.

¹⁰ Znárodnění, týkající se velkých podniků, celých průmyslových odvětví a peněžnictví, představovalo kvalitativní změnu v postavení dělnické třídy a zá-
klad dalších strukturálních změn, nemohlo se však promítnout do rozsáhlejších sociálních přesunů
kvantitativního charakteru. Pohříchu data soupisů

z let 1946—1947 poskytují jen velmi mlhavý obraz
o sociálním složení obyvatelstva v těchto letech;
zachycují však velké migrační přesuny, tj. odsun
Němců a osídlování pohraničí, které rovněž vý-
znamně ovlivnily sociální restrukturalaci.

strukturace společnosti. Tím nebude vyčerpána sociální struktura socialistické společnosti jako celek, protože stranou zůstane některé mezitřídní sociální skupiny, nevyhraněné zejména z hlediska charakteru práce, a tím i z hlediska stupně konkrétního přivlastňování výrobních prostředků (např. nemanuální pracovníci vykonávající nekvalifikovanou, rutinní práci).

Statistická data, jejichž využití považujeme pro tento účel za nezbytné, neodpovídají vždy přesně přijatým teoretickým delimitacím společenských tříd a skupin,¹¹ protože zpravidla pracují s tzv. společenskými skupinami nebo určitými kategoriemi pracovníků. Jsme si vědomi teoretických a metodologických problémů, které jsou spojeny s analýzou dat shromážděných s jiným zaměřením, ale vzhledem k cíli tohoto článku se nemůžeme věnovat diskusi o nich. Důležité je, že materiál, který máme

k dispozici, ukazuje hlavní trendy ve vývoji sociální struktury socialistické společnosti a některé důležité rysy její nové kvality. Tak k němu také přistupujeme a jeho v zásadě orientační využití nebudeme zatěžovat metodickými ani obecnějšími teoretickými problémy.

3.1. Dělnická třída: růst participace, kvalifikace a koncentrace

Do národních a demokratických a později socialistických přeměn vstoupila naše společnost, na rozdíl od některých jiných socialistických zemí, se silnou dělnickou třídou, soustředěnou z velké části v tradičních průmyslových centrech českých zemí. Největší koncentraci představovala přirozeně Praha se svou stotisícovou armádou průmyslových dělníků, za ní následovaly Ostrava, Brno, Plzeň, Kladno, Gottwaldov a mnoho dalších měst.

Tabulka 6: Počet a složení dělníků v letech 1946–1970

Dělníci	1946–1947*		1950		1961		1970**	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
Celkem v tis. /	1722	563	1664	506	2499	862	2705	1053
Z toho v %:								
průmysl***	62,9	35,8	64,9	39,6	60,4	44,4	56,6	47,9
zemědělství a								
lesnictví	12,2	28,2	8,9	22,7	9,8	16,3	8,9	11,1
stavebnictví	7,5	11,5	7,6	18,2	9,7	17,9	9,4	15,2
doprava	2,7	8,7	5,5	7,1	7,2	9,3	7,7	8,8
obohod	2,6	4,5	5,2	4,5	4,0	3,6	5,1	4,7
ostatní odvětví	12,1	11,3	7,9	7,9	8,9	8,5	12,3	12,3
Podíl žen	32,3	24,6	32,8	26,5	37,0	23,3	42,4	35,6
Podíl dělníků na ekonomicky aktivních	48,5	49,6	48,1	42,4	53,2	49,4	54,3	52,7

Prameny: Soupisy 1946–1947; Sčítání 1950–1970.

* Soupis byl v roce 1946 proveden na Slovensku, v roce 1947 v českých zemích. Slovenské údaje jsou jen orientační, protože do dělníků byli zahrnuti i zřizenci; návaznost na další vývoj zde tedy chybí.

** Vůči statistické kategorizaci provádíme úpravu v kategorii dělníků v obchodě, do které byla v roce 1970 – na rozdíl od dřívějších censů – zahrnuta převážná část (70 %) pracovníků tohoto odvětví. V zájmu srovnatelnosti zde vycházíme z odhadu na základě podílu v roce 1961, který činil 30 %.

*** Do roku 1950 včetně řemesel.

¹¹ Závažným problémem je zde skutečnost, že adekvátní určení dělnické třídy [Hruza 1971] nelze opírat o jednu dimenzi, nýbrž o několik hlavních kritérií, z nichž některá (např. politická vyspělost) nejsou statistickými postupy postižitelná. V tomto textu v podstatě pracujeme s užším vymezením děl-

nické třídy, používajícím jako kritérium převládající povahu práce. Inteligenci neztotožňujeme se statistickou skupinou zaměstnanců, nýbrž jako aproximativních kritérií využíváme vzdělání nebo povahu práce.

Tabulka 7: *Dělníci* v roce 1967 podle sociálně třídního postavení v roce 1952 (v %)*

Sociálně třídní postavení v r. 1967	Sociálně třídní postavení v roce 1952			
	Dělník mimo zemědělství	Úředník nebo jiný zaměstnanec	Zemědělský dělník	Samostatný v zemědělství
ČSR				
Dělník:				
vyučený	88,0	7,5	0,8	2,5
zaškolený	80,3	10,8	2,7	4,7
nekvalifikovaný	71,7	9,7	5,4	10,0
zemědělský	21,0	4,0	31,5	25,0
SSR				
Dělník:				
vyučený	88,6	6,8	1,9	1,6
zaškolený	78,7	6,3	4,2	8,8
nekvalifikovaný	67,1	4,8	8,1	16,0
zemědělský	13,7	4,6	50,0	22,4

Pramen: Mikrocensus 1967.

* V uvedeném šetření by i sledování pouze muži — hlavy rodin. V řádkových součtech chybí do 100 % ostatní sociální skupiny.

Revoluční společenské přeměny, jichž byla dělnická třída vůdčí silou, znamenaly i pro ni samu základ mnohostranného rozvoje, početním růstem i změnami demografického složení počínaje a aktivní participací na řízení společnosti i značným růstem kvalifikovanosti konče. Tento rozvoj probíhal odlišně v obou národních částech země; převážně agrární Slovensko mělo před sebou pronikavější přeměny, tj. vyrovnání ekonomické úrovně a sociálního složení vůči českým zemím, úkol dnes do značné míry splněný.

Socialistický vývoj záměrně a plánovitě vedl k posílení dělnického charakteru naší společnosti. Etapou nejrychlejšího růstu dělnické třídy bylo desetiletí 1950–1960, kdy se její celkový počet zvýšil na 1,5násobek, z toho v SSR dokonce na 1,7násobek. V těchto procesech — jak ukazuje tabulka 6 — se změnilo i její složení. Jehož dominantou byl přesun ze zemědělství do průmyslu, výrazné posílení průmyslového jádra dělnické třídy.

Jaké byly hlavní rekrutační zdroje tohoto růstu? Zdroje odpovídaly specifickým podmínkám obou národních území, v nichž socialistické přeměny formovaly různé fáze industrializace. V českých zemích s vyšší průmyslovou úrovní posílily největší mě-

rou řady dělnické třídy ženy, jejichž přírůstek se na růstu dělnické třídy podílel 59 %. Na Slovensku, kde dosud zůstává zaměstnanost žen na nižší úrovni, představoval tento zdroj 38 % přírůstku. Znamená to, že v opačných proporcích se na růstu dělnické třídy podílely přesuny zemědělského obyvatelstva do průmyslu, ať už byly, nebo nebyly spojeny s migrací z venkova do měst.

Vedle těchto dvou rozhodujících sociálních přesunů vedoucích k růstu dělnické třídy zde ovšem byly ještě další zdroje, rovněž charakteristické pro socialistické revoluční přeměny. Likvidace početné buržoazie a maloburžoazie jako třídy a také části inteligence úzce spjaté s kapitalistickým vykořisťováním byla v převážné míře realizována právě přesunem do dělnické třídy, jež se pro rodící se socialistickou společnost stala nejen sociální bází, ale i praktickou školou nového života.

O těchto složitých procesech máme jen velice málo společensky reprezentativních dat. Jako aproximace využijeme některých výsledků mikrocensu z roku 1967, ukazujících „starší část“ dělnické třídy (tj. ty dotázané, kteří byli zaměstnáni v roce 1952 i 1967) podle původního sociálně třídního postavení (viz tabulku 7).

V těchto datech jsou částečně zachyceny rozsáhlé mezitřídní přesuny, probíhající především v pronikavých strukturních změnách padesátých let. Rozšiřujeme-li pohled i o dělníky, kteří nastoupili do aktivního života později, tj. o mladé dělnické kádry, zjišťujeme již vyšší „intragenerační“

k analýze diferenčních linií, kterých je celá řada — jde nejen o rozdíly odvětvové a demografické, pro něž máme běžné dostupná data, ale i o hlubší rozdíly spjaté s charakterem práce a odpovídající kvalifikovaností, s konkrétními formami společenské participace, se sociálním původem,

Tabulka 8: Podíl vyučených v dělnických profesích * podle věkových skupin v roce 1970 (v %)

Věkové skupiny	Muži		Ženy	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR
20—24	70,1	70,3	46,8	44,9
25—29	65,6	68,7	39,5	31,5
30—34	61,6	65,1	23,3	22,4
35—39	57,3	60,2	17,7	17,2
40—44	55,0	51,1	18,6	15,9
45—49	51,2	42,7	17,4	14,2
50—54	48,6	37,5	16,9	12,5
55—59	47,7	31,8	12,9	9,6
60 a více let	30,5	17,6	8,2	6,4
Celkem	57,7	53,6	24,2	23,3

Pramen: Sčítání 1970.

* Do dělnických profesí byli ve sčítání zahrnuti dělníci a provozní pracovníci, včetně manuálních pracovníků v celém zemědělství. Podíl družstevníků dělnických profesí, jejichž zahrnutí zkresluje výpovědní hodnotu dat pro samotné dělníky, je 11 %.

stabilitu kvalifikovaných dělníků (ovlivněnou přílivem z učňovských škol), a naopak nižší stabilitu zaškolených a nekvalifikovaných dělníků, kteří mnohem víc než dříve využívají možnosti zvyšování kvalifikace a přechodu do kategorie vyučených. Uvedená data poukazují však také na tu významnou skutečnost, že různé kategorie dělnické třídy byly přílivem nových příslušníků ovlivněny v různé míře — jako nejstabilnější se ukazuje kategorie kvalifikovaných dělníků, tvořící jádro dělnické třídy, jako nejméně stabilizovaná kategorie zemědělských dělníků, do které ve velké míře vstoupili samostatní zemědělci.

S početním růstem a strukturálními přeměnami dělnické třídy, realizující svoji dějinnou roli být vedoucí silou socialistické společnosti, probíhaly i rozsáhlé *diferenční a integrační procesy*, které na jedné straně umožňují sledovat dělnickou třídu jako z některých základních hledisek (vztah k vlastnictví výrobních prostředků, převládající charakter práce, společenství sociálně ekonomických zájmů) poměrně jednotlý sociální celek, na druhé straně však nutí

s celkovým způsobem života, spjatým s bydlením ve velkoměstě, v městě nebo na venkově apod. Je například charakteristickým rysem naší společnosti, který byl záměrně formován socialistickou výstavbou, že jednotlivá velikostní pásma obcí se poměrně málo liší podílem dělnické třídy. Tato skutečnost souvisí se značným rozsahem dojíždění z venkova do průmyslových měst a zahrnuje řadu rozdílů v životě, zájmech a vědomí „venkovských“ dělníků oproti městským. Podobně regionální a odvětvové preference zakotvené v programu socialistické industrializace vedly k rozdílu v charakteru práce a potřebné kvalifikovanosti, jež se opět promítají do konkrétních forem a obsahu společenské participace dělnické třídy, jejího vědomí i způsobu života. To jsou jen některé z mnoha vnitřních diferenčních momentů, umožňujících sledovat dělnickou třídu v její konkrétní podobě, od vysoce kvalifikovaných, „kádrových“ dělníků velkých závodů těžkého a strojírenského průmyslu, s ryze městským způsobem života, až po „nové“ dělníky z venkova, kteří pra-

Tabulka 9: Kvalifikovaní dělníci v některých oborech v letech 1959—1974 (v %)

Obor	Růst počtu kvalifikovaných dělníků v l. 1959—1974	Podíl vyučených v oboru		Podíl oboru na kvalifikovaných dělnících	
		1959	1974	1959	1974
Hornictví	78,1	18,4	32,3	6,2	3,4
Chemie	188,7	14,6	27,5	4,0	5,3
Strojírenství	151,5	67,9	69,8	22,1	23,5
Elektrotechnika	229,9	73,9	78,8	4,6	7,5
Stavebnictví	146,7	78,3	76,4	10,1	10,4
Zpracování dřeva	125,3	63,7	43,3	4,9	4,4
Textil a oděvnictví	133,3	38,6	41,6	9,5	8,9
Zemědělství a lesní hospodářství	135,2	22,3	24,7	10,1	9,6
Celkem*	142,3	33,3	54,5	.	.

Pramen: Šetření kvalifikovaných pracovníků 1959, 1974.

* Rozumějí se všichni kvalifikovaní dělníci a provozní pracovníci, včetně neuvedených (tj. zejména nevýrobních) oborů. Jako kvalifikovaní jsou statistikou šetření pracovníci vyučení v oboru práce nebo v jiném oboru, zaučení a ti, kdo kvalifikaci získali delší než pětiletou praxí.

cují častěji v lehkém průmyslu, rodinný rozpočet doplňují naturálním hospodářstvím a své zájmy orientují spíše k vesnické pospolitosti. Společenskovoědní výzkum zůstává pohříchu takové analýze konkrétních procesů formování a sociální struktury dělnické třídy mnoho dlužen.

Důležitým ukazatelem vnitřního složení a sociální dynamiky dělnické třídy je její kvalifikovanost. I na této úrovni indikace však postrádáme údaje, které by ukázaly vpravdě historické dimenze, které má rozvoj dělnické kvalifikace v období socialistické výstavby.¹² Využijeme proto možnosti „sondovat“ společenskou historii pomocí věkové struktury populace, v jejichž některých charakteristikách se rysy minulosti dosud uchovávají.

V orientačních datech, uvedených v tabulce 8, se objevuje vysoké tempo vyrovnávacího procesu mezi ČSR a SSR a ještě rychlejší, dosud však neukončený proces vyrovnávání mezi kvalifikovaností mužské a ženské dělnické práce. V obou diferenciálních pohledech jsou rozdíly mezi „generacemi“ řádové a dokumentují hloubku přeměn dělnické třídy, které mají přiro-

zeně celou řadu dalších parametrů. Ekonomické zdroje a potřeby restruktury dělnické práce ovlivnily přitom nesterilnost kvalifikačních procesů v různých oblastech, odvětvích a specializacích. Tyto difference ukazují data uvedená v tabulce 9 alespoň na několika hlavních oborech.

Růst kvalifikovanosti dělnické řady dokumentuje i vzestup vzdělanostní úrovně těch kategorií technické inteligence, které se k dělníkům přimykají nejtěsněji a také z dělnické třídy převážně pocházejí. Spolu s vysoce kvalifikovanými dělníky-specialisty tvoří sociální základnu uplatňování vědeckotechnického pokroku v konkrétní výrobní praxi. Jestliže v roce 1959 mělo 7 % vedoucích výrobních provozů vysokoškolské a 18 % střední odborné vzdělání, pak v roce 1972 to bylo již 15 % vysokoškolských a 44 % středoškolských. U vrchních mistrů a mistrů se zastoupení středoškolských zvýšilo z 11 na 38 %.

Změny v charakteru práce a rostoucí kvalifikovanost dělnické třídy jsou do značné míry důsledkem rozsáhlé přestavby výrobní základny, zahrnující i překonání dřívější roztržetosti, postupující koncen-

¹² Statistické šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků, provedené v letech 1959,

1962, 1967, 1971 a 1974, hovoří spíše o určité dlouhodobé stabilizaci podílu kvalifikovaných pracovníků.

traci dělnické třídy i ostatních pracujících, především v průmyslu. V socialistickém Československu vyrostlo několik velkých průmyslových koncentrací, z nichž některé vycházejí ze zděděné základny (středočeská aglomerace, Ostravsko, Plzeň), jiné však jsou výsledkem plánovitého procesu vyrovnávání (východní Slovensko, Pováží, do značné míry i severní Čechy apod.). Při této koncentraci se však v prostorové dis-

vlastní koncentrační procesy, založené na modernizaci výrobní základny, které z velkých podnikových kolektivů tvoří významné články společenských proměn celého způsobu života, tj. jak v oblasti charakteru práce a společenské participace, tak v oblasti mimopracovních zájmů, činností a potřeb. Jestliže v roce 1930, tj. ještě téměř na hospodářském vrcholu buržoazní CSR, existovalo jen na 1500 závodů majících 200

Tabulka 10: Dělníci ve statistických městech v letech 1950–1970

Město	Bydlící dělníci v tis. osob			Dojíždějící dělníci v tis. v roce 1970	Podíl na počtu dělníků ČSSR v r. 1970*	Koefficient růstu v letech 1950–1970
	1950	1961	1970			
Praha	156,6	227,3	248,0	54,2	7,8	158,5
Plzeň	22,2	32,5	37,5	21,1	1,5	168,9
Brno	52,4	76,1	82,6	38,5	3,2	157,6
Ostrava	50,1	63,3	84,4	59,0	3,8	168,5
Bratislava	34,7	46,1	63,1	11,7	2,8	181,8
Košice	10,4	-	31,5	29,9	1,6	302,9

Prameny: Sčítání 1950–1970.

* Rozumí se podíl bydlících a dojíždějících dělníků dohromady.

lokaci dělnické třídy projevuje i specifický rys urbanizace naší společnosti (zčásti překonávaný, zčásti však záměrně uchovávaný), zejména v českých zemích, kde se vedle velkých měst a velkých průmyslových center rozvíjí i nespočetně malých, ale neméně důležitých průmyslových středisek, poskytujících venkovskému obyvatelstvu široké možnosti ekonomického uplatnění, a tím i sociálního rozvoje.¹³ Charakter osídlení se tak stává i důležitým zdrojem sociální restrukturalizace společnosti, zejména ve smyslu její homogenizace. Růst významu průmyslových center ukážeme alespoň na šesti největších československých městech, soustřeďujících v sobě 21 % ekonomicky aktivních dělníků (viz tabulku 10).

Není to ovšem jen územní koncentrace, jež do značné míry provází sociální proměny dělnické třídy. Velmi důležité jsou

a více zaměstnanců (z toho pouze 128 na Slovensku), pak v roce 1970 má více než 250 pracujících celkem 1352 závodů (z toho 415 na Slovensku), soustřeďujících 82 % pracujících v průmyslu. V závodech s pracovními kolektivy nad 1000 osob pracovalo v tomto roce 50 % pracujících v průmyslu ČSR a 59 % pracujících v průmyslu SSR.¹⁴

Nové společenské postavení dělnické třídy znamenalo i vytvoření předpokladů pro podstatné zvýšení její životní úrovně, a to jak absolutní, tak relativní, zejména v poměru k nemanuálně pracujícím, vůči nimž byli dělníci výrazně diskriminováni. Radikálně byla překonána distance mezi příjmy dělníků a úředníků, existující v kapitalistické společnosti — např. v roce 1937 činil průměrný úřednický plat 1437 Kč a dělnická mzda 580 Kč, tj. zhruba 40 %.¹⁵ V letech 1948–1953 došlo k prudkému

¹³ Podíl dělníků žijících na venkově se ovšem snižuje, především jejich migrací do města. V roce 1961 bydlelo ve venkovských obcích 45 % dělníků ČSR a 70 % dělníků SSR. V roce 1970 činily tyto podíly 38 a 60 %.

¹⁴ Viz Statistickou ročenku ČSR 1934 a Statistickou ročenku průmyslu 1970. Data za rok 1970 byla propočtena na tzv. základní jednotky průmyslových

národních podniků, nikoli tedy na národní podniky jako celky, které přirozeně vykazují koncentraci ještě daleko větší.

¹⁵ Využíváme zde srovnatelných přepočtů, které provedl Hron (1968). Podle Průchy (1974), který přepočítává mzdy i na nezaměstnané, činily uvedené příjmy 1200 Kč (pro úředníka v soukromých službách) a 452 Kč, tj. byly dokonce v poměru 100 : 38.

Tabulka 11: Některé ukazatele růstu úrovně dělníků v letech 1956—1973

Ukazatel	1956	1958	1960	1965	1970	1973
Průměrná mzda dělníků v průmyslu v Kčs	1272*	.	1406	1529	1902	2107
Index reálné dělnické mzdy (1937 = 100)	143,2	.	183,2	193,8	222,2	247,8
Roční příjem na hlavu v dělnické domácnosti v Kčs	6006	6813	.	8236	11902	13238
Podíl výdajů na potraviny v dělnické domácnosti v %	45,9**	45,5	42,8	39,3	33,3	31,0
Podíl úspor v rozpočtu dělnické domácnosti v %	4,3**	4,4	6,0	7,9	9,2	10,2
Podíl dělnických domácností bydlících v bytech I. kategorie	.	.	.	.	24,6	29,6
Podíl dělnických domácností majících:						
televizor	.	11,9	.	.	83,1	.
chladničku	.	5,7	.	.	66,3	.
auto	.	3,4	.	.	15,5	22,6

Prameny: Statistické ročenky; Mikrocensy 1956—1973; Sčítání 1961 a 1970; Rodinné účty 1956—1973.

* 1955.

** 1957.

zmenšení tohoto rozdílu a k růstu dělnické mzdy v průmyslu nad úroveň průměrné mzdy v socialistickém sektoru národního hospodářství. V poměru k sousedním socialistickým zemím se výše dělnické mzdy dlouhodobě stabilizovala na relativně nejvyšší úrovni vůči mzdám úředníků a inženýrsko-technických pracovníků (zhruba 100 : 85 : 130), přičemž toto vyrovnání ovšem zahrnuje i mzdovou nivelizaci mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou dělnickou prací. Rychlý růst příjmů, spotřeby i úrovně bydlení dělnické třídy můžeme nejlépe vyjádřit několika čísly, která nepotřebují dalšího komentáře; uvádíme je v tabulce 11.

Převratná změna společenského místa dělnické třídy, stavějící ji do role hybné síly, rozhodujícího subjektu a vedoucí složky socialistických přeměn, směřovala k otevření kvalitativně nesrovnatelných možností jejího *společenského uplatnění*, ať již v bezprostředním výrobním procesu, se kterým je bytostně spjata, nebo v přímé participaci na řízení společnosti, uskutečňované volbou dělníků do zastupitelských orgánů, mobilitou dělnických kádrů do řídicích funkcí ve společnosti a do inteligence, celkovou záměrnou preferencí jejich angažovanosti, zahrnující i vy-

tváření možností pro osvojení potřebných kvalifikačních předpokladů a zkušeností. Sociální mobilita dělnické třídy za socialismu, rozsahem, povahou i sociálním významem zcela odlišná od sociálních přesunů charakterizujících vyspělé kapitalistické společnosti, je spjata s jednotlivými historickými etapami sociální restrukturalace. Alespoň orientačně zde můžeme využít dat mikrocensu z roku 1967, sledujících pohyb dělníků do skupin nemanuálních pracovníků v různých obdobích. Aby vynikly nové mobilitní parametry dělnické třídy, uvádíme pro srovnání i některá období kapitalistického Československa (viz tabulku 12). Uvedená data hovoří jen o kvantitativním aspektu těchto procesů, ale přesto je i v tomto pohledu vliv společenských přeměn na pohyb dělnických kádrů do skupin duševních pracovníků velmi patrný. Podrobnější analýza by ukázala, že kvalitativně jde o pohyb do značné míry s minulostí nesouměřitelný, protože dělníci se dostávají na skutečně rozhodující a důležité místa v systému ekonomického a politického řízení společnosti.

Přímé převzetí důležitých společenských funkcí příslušníky dělnické třídy spjaté se změnou jejich profese (zpravidla však ne se změnou jejich sociálního charakteru)

Tabulka 12: Pohyb dělníků do skupin duševních pracovníků v letech 1929—1967 (v %)

Období	Pohyb do skupin duševních pracovníků u			
	kvalifikovaných	zaučených	nekvalifikovaných	zemědělských
	dělníků			
1929—1937	7,5	6,1	4,6	2,5
1937—1943	5,6	4,3	4,2	1,9
1943—1946	9,6	11,0	11,5	4,9
1946—1952	13,3	10,2	9,3	4,9
1952—1960	11,3	8,5	7,1	7,8
1960—1967	9,9	7,7	8,2	1,8

Pramen: Mikrocensus 1967.

představuje jen jeden z mnoha kanálů uplatnění její vedoucí role v socialistické společnosti. Jiným je přejímání dobrovolných funkcí v zastupitelských orgánech různých úrovní, v nichž účast dělníků — po přechodném oslabení v krizových letech — znovu výrazně vzrostla. Po volbách v roce 1971 byly podíly dělnických poslanců na jednotlivých úrovních následující: v místních národních výborech 41 %, v obvodních 40 %, v městských 45 %, v okresních 36 %, v krajských národních výborech 36 % a ve Federálním shromáždění 32 %.

Důležitým (zdaleka však ne jediným) nástrojem růstu participace dělnické třídy i dělnického charakteru socialistické společnosti je vzdělanostní systém, který si dělnická třída podřizuje jako jednu z cest systematického překonávání ekonomické, sociální i kulturní uzavřenosti, jednoho z řady neblahých dědictví kapitalistické společnosti. Zároveň je ovšem vzdělání jednou z konkrétních forem reprodukce celé společnosti skrze sociální ohnisko dělnické třídy, pro vývoj socialismu bytostné. Právě pro etapu společenské konsolidace je charakteristické, že podíl dělnické rekrutace budoucí inteligence se zvýšil na dosud nebývalou úroveň.

Se vzdělanostními možnostmi souvisí i rozsah sociálních šancí dělnické třídy, mj. možnosti jejího pohybu do skupiny inteligence, a to jak v průběhu individuálního života (což jsme již naznačili), tak ve střídání jednotlivých generací.¹⁶ Sociální ote-

vřenost dělnické třídy a její funkce reprodukční báze socialistické inteligence přitom není v rozporu s její značnou mezigenerační stabilitou, zejména se stabilitou jejího kvalifikovaného jádra. Tato dialektika vývoje dělnické třídy, která si uchovává svoji vysokou integritu a kontinuitu a zároveň prolíná do ostatních důležitých sociálních skupin, je podmíněna kvantitativně její velkou a doposud stále rostoucí početností a kvalitativně jejím ústředním postavením v sociální struktuře socialistické společnosti. Také mezigenerační sociální pohyby vykazují ve všech etapách vývoje socialistické společnosti vysokou intenzitu, nejvyšší však na počátku jejího budování, v etapě největších přeměn v oblasti výrobních vztahů. Proto považujeme za citelné omezení, že data v tabulce 13 můžeme uvést pouze v globálu, bez hlubší časové strukturace a pouze v referenci k roku 1967, takže nejsou zachyceny významné sociální pohyby posledního období, zejména na počátku sedmdesátých let. Znovu tak narážíme na nedostatek pozornosti věnované těmto důležitým rysům sociální strukturace.

Hovoříme-li o sociálním rozvoji dělnické třídy, měli bychom mít na mysli jak procesy v podstatě dokončené a probíhající, tak nově založené trendy. Přeměny dělnické třídy, úzce spjaté s přeměnou celé společnosti, se uskutečňují v různých tempech na různých úrovních od nejrychlejších změn v oblasti technicko-ekonomické přes změny sociálně ekonomické až k těm, kte-

¹⁶ Chápání vzdělání jako rozhodujícího mobilizačního kanálu, sporné i v kapitalistických zemích, těžko obстоjí pro socialistickou společnost a také se s ním neztotožňujeme. Reálně je tomu tak, že jak vzdě-

lanostní, tak sociálně profesionální šance jsou implikacemi hlubších společenských procesů. Hovoříme tedy o souvislosti, nikoli o podmíněnosti těchto procesů.

Tabulka 13: Sociální postavení dělnických synů v roce 1967 (v %)

Dotázaný v r. 1967	Otec dotázaného dělníkem			
	vyučeným	zaškoleným	nekvalifikovaným	zemědělským
Odborný pracovník	31,2	23,8	16,4	11,8
Úředník a jiný zaměstnanec	11,0	9,8	12,1	8,8
Vyučený dělník	32,6	30,5	27,8	18,4
Zaškolený dělník	15,7	27,2	25,2	22,3
Nekvalifikovaný dělník	4,1	4,2	13,3	13,7
Zemědělský dělník	1,6	1,1	1,6	11,8
Jiná skupina	3,8	3,4	3,6	13,2

Pramen: Mikrocensus 1967.

ré se týkají vědomí a těch nehlubších, dlouhodobě poměrně stabilních momentů jejího způsobu života. Z hlediska různých rovin tohoto komplexního procesu se nacházíme v různých etapách, přitom však na všech úrovních probíhají procesy vyúsťující v kvalitativně nové postavení dělnické třídy, založené v revolučních společenských přeměnách a pod vedením komunistické strany realizované v každodenní ekonomické, politické, sociální i kulturní praxi.

Vývoj socialistické společnosti je ovšem založen na tom, že dynamika dělnické třídy je v něm hlavní hybnou silou, hlavním zdrojem sociální restruktury. I na základě dílčích empirických materiálů lze říci, že dělnická třída postupně prolíná celou sociálně třídní strukturou naší společnosti, že po vítězství socialistické revoluce se stává základním nositelem prolomení třídních hranic v procesech sociální reprodukce, že zajišťuje narůstání dělnického charakteru ostatních složek třídní struktury jako hlavní moment rozvoje jejich socialistického charakteru. Na bázi dělnické třídy se také formuje a posiluje sociální integrace socialistické společnosti, úspěšně postupuje překonávání sociálních diferencí a sblížování sociálních tříd a skupin. To jsou některé momenty druhé, celospolečenské stránky postavení dělnické třídy v socialistické společnosti, jejíž dynamika je

neodmyslitelně spjata jak s rozvojem dělnické třídy samé, tak s prohlubováním dělnického charakteru celé sociální struktury.

3.2. Družstevní rolnictvo: překonání ekonomické zaostalosti zemědělství a sociální uzavřenosti venkova

Na rozdíl od dělnické třídy, jejíž sociální rozvoj a restruktury jsou spjaty s početním růstem, je proces formování družstevního rolnictva spojen s rozsáhlým odlivem pracovní síly ze zemědělství do průmyslu a dalších sektorů.¹⁷ Jde o hluboce propojené procesy, probíhající v rovině výrobních vztahů a výrobních sil, zaměřené na uvolnění nezbytných zdrojů pracovních sil pro ostatní sektory národního hospodářství, na přebudování zemědělství na velkovýrobní základně, i na formování a sociální rozvoj družstevního rolnictva jako spojení a plnoprávného partnera dělnické třídy.

Jak je vidět z tabulky 14, k roku 1960 byla v podstatě dokončena socializace zemědělství.¹⁸ Tím byly vytvořeny podmínky i pro rozsáhlé sociálně ekonomické procesy dělby práce, specializace a kvalifikace pracovní síly, formující kvalitativně nové pole pracovních profesionálních možností. Tento vývoj, který úplně překonává tradiční pojetí univerzálního rolníka, není zdaleka dokončen; jde o proces historického dosahu, vyžadující potřebný čas (mj.

¹⁷ Československo přes svoji i původně poměrně vysokou průmyslovou úroveň patří k socialistickým zemím s rychlým tempem restrikce pracovní síly v zemědělství. Procento snížení za období 1950–1970 činilo v ČSSR 57,2, v BLR 44,6, v MLR 61,2, v SSSR 86,5, v RSR 78,6, přičemž v PLR naopak došlo ke zvýšení na 108,0 [Kalinová 1974].

¹⁸ Rozsah soukromé zemědělské malovýroby, který se dosud udržuje, je do značné míry dán setrvačností a bude minimalizován prostým mechanismem výměny generací. V roce 1970 bylo 65 % mužů a 44 % žen pracujících jako jednotlivé hospodářci rolníci starších než 50 let, přičemž 39 % mužů a 34 % žen bylo v poproduktivním věku.

Tabulka 14: Trvale činné osoby v zemědělství podle sektorů vlastnictví v letech 1946—1972

Rok	Trvale činní v tis.	Z toho v % sektor		
		státní	družstevní	soukromý
1946	2564,7	.	.	.
1948	2221,7	1,8	.	98,2
1950	1894,5	6,3	3,4	90,3
1955	1839,0	10,5	17,8	71,7
1960	1357,5	16,4	64,7	18,9
1965	1192,2	24,5	60,9	14,6
1969	1132,4	23,6	63,2	13,2
1972	1017,5	24,9	65,5	9,6

Pramen: 25 let socialistického zemědělství.

je spjat s generační výměnou, protože některé momenty kvalifikace, pracovní specializace, postojů k práci apod. jsou hluboce zafixovány a chybí jak objektivní možnosti, tak subjektivní stimuly pro jejich změnu ve starších generacích). Zatím malé historické zázemí formování třídy družstevních rolníků dosvědčují data o její rekrutaci: v roce 1967 bylo 46 % družstevních rolníků (mužů — hlav rodin) původním povoláním dělníky (většinou zeměděl-

skými), 49 % samostatnými rolníky a pouze 4 % družstevními rolníky. Tyto proporce se ovšem mění každý rok a již dnes je složení družstevního rolnictva patrně značně odlišné.

Znamená to, že družstevní rolníky chápeme jako rodící se, formující se společenskou třídu. Vytvořené ekonomické a sociální předpoklady se postupně naplňují v jejich vztahu k družstevnímu a osobnímu vlastnictví,¹⁹ ve změnách pracovních zvyk-

Tabulka 15: Vybrané manuální profese v JZD v roce 1971

Profese	Celkem		Podíl pracovníků	
	v tis.	v %	vyučených	starších než 50 let
Pěstitel mechanizátor	173,2	27,3	4,1	55,4
Zemědělec mechanizátor	36,3	5,7	11,5	49,4
Chovatel mechanizátor	166,8	26,3	4,5	35,1
Ošetřovatel hovězího dobytka	100,6	15,8	4,4	4,0
Chovatel prasat	28,7	4,5	4,3	34,3
Chovatel drůbeže	8,4	1,3	11,2	32,1
Kovář a podkovář	5,9	0,9	89,2	37,0
Opravitel zemědělských strojů	18,2	2,9	85,5	8,4
Traktorista	68,0	10,7	56,4	13,2
Zedník	16,4	2,6	69,3	36,4
Strojní zámečnick	1,9	0,3	84,0	12,8
Automechanik	1,2	0,2	92,9	5,1
Provozní elektromontér	1,8	0,3	93,7	11,7
Manuální pracovníci celkem	635,2	.	18,3	39,8
Z toho ženy	325,5	51,2	3,7	41,9

Pramen: Šetření manuálních pracovníků v JZD 1971.

¹⁹ Jak ukazují výzkumy, vztah k záhumenku zůstává zatím velmi silný, i když vedle tradičních forem (tj. individuálně obhospodařovaných záhu-

menků) se preference orientují i k novým formám společného nebo „ideálního“ záhumenku (Horáková 1973).

Tabulka 16: Odborníci v JZD v letech 1960–1973

Odborníci	ČSR			SSR		
	1960	1966	1973	1960	1966	1973
Celkem v tis.	17,7	24,9	34,3	3,7	9,3	15,1
Z toho v % se vzděláním:						
vysokoškolským	4,0	7,0	10,9	6,2	11,5	15,8
úplným středním odborným	21,4	48,8	58,4	26,1	50,8	57,2
středním odborným	74,6	44,2	30,7	67,7	37,7	27,0
Na 1000 pracovníků připadá odborníků	28,7		81,6	12,6		59,9

Prameny: Šetření odborníků v JZD 1960–1973.

losti (týkajících se např. časového režimu), obsahu práce a kvalifikace i v dalších, mimopracovních momentech způsobu života. Tak se ovšem bude družstevní rolnictvo utvářet a přetvářet jako třída vnitřně diferencovaná z řady hledisek, což je trend prosazující se už řadu let. Vedle nespecializovaných a polospecializovaných zemědělských profesí se ve struktuře družstevníků stále častěji objevují typicky průmyslová povolání s převahou kvalifikovaných a mladých družstevníků. Proces specializace a kvalifikace, spjatý s nástupem nových generací družstevníků, se obrátí v dnešní profesionální struktuře. V tabulce 15 uvádíme charakteristiky alespoň některých frekventovanějších povolání. Vzhledem k rychlosti vývoje a přeměn zemědělství zde daleko silněji než v jiných sektorech působí „demografická“ sociální diferenciace, především pohlaví a věk, navzájem spolu spjaté (odliv pracovních sil ze zemědělství, intenzivní v určité historické fázi, se dotkl výrazněji mužů, takže nositelkami vyššího průměrného stáří i výrazně nižší kvalifikace jsou ženy).

Nová „družstevní inteligence“ se formuje především z řad mladých pracovníků, jejichž životní dráha a sociální postavení jsou od počátku utvářeny v rámci socialistického družstevního vlastnictví, všech jeho ekonomických a sociálních souvislostí.²⁰ Jestliže podle soupisu z roku 1947

můžeme počet odborníků pracujících v zemědělství v českých zemích odhadnout na 4500 osob, pak v současné době jich pouze v JZD pracuje více než sedmkrát tolik. Statistická data uvedená v tabulce 16 ukazují rychlý růst, dosahující dvojnásobně vyššího tempa v SSR. V popředí tohoto kvalifikačního trendu jsou přirozeně řídicí kádry družstev: v roce 1973 mělo 21 % předsedů JZD vysokou školu a 36 % maturitu na střední zemědělské škole; u zootechniků činily tyto podíly 19 a 48 %, u agronomů 23 a 41 %, u ekonomů 19 a 45 %. Je zajímavé, že přes relativně nižší „nasycení“ slovenských družstev odborníky je obsazení všech těchto funkcí z kvalifikačních hledisek výrazně lepší.

Změna sociálního postavení rolnického obyvatelstva se promítla do růstu životní úrovně těchto dříve zaostávajících vrstev.²¹ O současné materiální situaci družstevních rolníků svědčí těchto několik faktů:

V současné době bylo dosaženo paritní úrovně odměňování v zemědělství a průmyslu (v některých oblastech dokonce vyšších odměn v zemědělství než v okolním průmyslu), přičemž odměny v JZD jsou vyšší než ve státních statcích; z ekonomického i sociálního hlediska se tedy vztah obrací [Lamser 1974];

již v roce 1970 byly celkové čisté příjmy družstevních domácností (tj. včetně naturálních příjmů, které však absolutně kle-

²⁰ Vznikající a perspektivně rostoucí diferenciace v charakteru práce a kvalifikaci není faktorem nějakého „rozkladu“ třídy družstevního rolnictva, nýbrž potvrzením její nové sociální kvality, zahrnující mj. přechod od partikularismu vlastnictví a od univerzalizmu způsobu práce k univerzalitě vlastnických vztahů a ke specializaci obsahu práce.

²¹ Např. podle rodinných účtů z let 1929–1930 byla úroveň výdajů na hlavu (resp. u rolníků kalkulace

spotřeby) v úřednických rodinách 8913 Kč, v rodinách zřízených 5674 Kč, v rodinách dělnických 4638 Kč a u rolníků 4578 Kč. Přitom u dělníků a rolníků výběr zřejmě nadhodnocoval lépe situované kategorie. V soudobé Francii činí úroveň spotřeby zemědělských dělníků 77 % průměru (početného včetně neaktivních) a spotřeba samostatných rolníků 101 %, tj. zhruba tolik jako u dělníků [Données sociales 1973].

Tabulka 17: Charakteristiky bydlení družstevních rolníků v roce 1970 (v %)

Kategorie bytu		Rodinný domek	Zemědělská usedlost	Družstevní nebo státní byt	Celkem družstevní rolníci	Celkem venkovská populace
ČSR	I	2,7	2,2	1,3	6,2	7,0
	II	7,0	12,0	3,8	22,8	21,1
	III	6,8	19,3	0,3	26,4	18,0
	IV	15,1	28,3	1,2	44,6	53,9
Celkem		31,6	61,8	6,6	100,0	100,0
SSR	I	3,3	0,4	1,9	5,6	4,8
	II	5,9	0,8	1,9	8,6	8,6
	III	17,9	3,8	0,2	21,9	15,5
	IV	47,5	15,1	1,3	63,9	71,1
Celkem		74,6	20,1	5,3	100,0	100,0

Pramen: Sčítání 1970.

sají) nejvyšší ze všech statisticky sledovaných sociálních skupin; v roce 1973 činily tyto příjmy na hlavu 122 % příjmů v domácnostech dělníků a 103 % příjmů v domácnostech zaměstnanců;

v posledních letech vydávají družstevní domácnosti ze svého rozpočtu relativně i absolutně nejvíce ze všech domácností na nákup průmyslového zboží; jejich míra úspor je vůči ostatním sociálním skupinám téměř dvojnásobná; úroveň standardního vybavení domácnosti je vesměs nad společenským průměrem; ve vlastnictví automobilů byli v roce 1970 družstevníci dělnických profesí na úrovni dělnických domácností (15 %) a družstevníci duševních profesí převyšovali úroveň vybavení zaměstnaneckých domácností (39 %).

Novost tohoto životního standardu, poměrně malá hloubka jeho historického zakotvení, se projevuje ve struktuře bytového fondu, především podle kvality jeho vybavení (viz tabulku 17). Zde ovšem musíme stále počítat se dvěma zdroji zaostávání: tím podstatnějším je technická možnost obnovy bytového fondu, která se těžko může uskutečnit za dobu života jedné generace; jiným zdrojem, který je zatím patrný, bude však rychle slábnout, je odlišný komplex potřeb, jež se zatím k bydlení na venkově vztahují a vedou k nárokům na jiné parametry, než jaké měříme „měst-

sky“ chápanými kategoriemi (např. i nová výstavba JZD je charakteristická daleko větším plošným standardem než ostatní bytová výstavba, ale při poněkud nižší úrovni vybavení).

Některé složky materiálního standardu se tedy mění pomaleji. Ještě dlouhodobější je však osvojování a využívání nových kulturních možností, které se družstevním rolníkům otevírají, a promítání jejich nového sociálního postavení do celé struktury způsobu života, který zatím zůstává v mnohém odlišný. Ani zde nelze přeskakovat nutné mezikroky a porušovat sled přeměn od základny k nadstavbě, od vytvoření ekonomických podmínek k jejich využití pro všestrannou kultivaci lidského života.

Kategorie družstevního vlastnictví není v socialistické společnosti autonomní, nýbrž je úzce spjata se základní celou socialistického vlastnictví, která je celospolečenského charakteru. Vzestup zemědělství na úroveň velkovýroby, výrazné vyrovnání životních podmínek ve městě a na venkově i kvalitativní změna sociálního postavení rolnického obyvatelstva a jeho způsobu života by se nemohly uskutečnit bez systematické, plánovité podpory této cesty, otevřené rozvojem obou stránek výrobního způsobu – výrobních vztahů i výrobních sil. Proto i další sociální rozvoj družstevního rolnictva je nemyslitelný bez

respektování celospolečenských potřeb, které v ekonomické oblasti představuje další koncentrace a specializace zemědělské výroby (ať již vytvářením větších podnikových kolektivů, nebo rozvojem kooperačních vazeb) vedoucí k zajištění soběstačnosti v oblasti výživy, v sociálně ekonomické sféře pak důraz na další vyrovná-

mích napočítáno 1020 vědeckých pracovníků (což je přirozeně jen část inteligence), bylo jich v roce 1970 v ČSR 10 920. Opravdový rozmach vzdělání ukazuje, pro jednoduchost jen na skupině vysokoškolsky vzdělaných osob, tabulka 18.

Tento vývoj vedl k formování inteligence jako velké skupiny, přičemž zahrnoval

Tabulka 18: Vysokoškolsky vzdělané osoby v letech 1950—1970

Vysokoškolsky vzdělané osoby		ČSR			SSR		
		1950	1961	1970	1950	1961	1970
Počet v tisících:	muži	51,5	123,7	183,1	11,7	36,8	66,8
	ženy	10,2	32,8	76,4	1,7	8,8	30,4
Celkem		61,7	156,5	259,5	13,4	45,6	97,2
Podíl na populaci nad 15 let:	muži	1,6	3,6	5,0	1,0	2,6	4,2
	ženy	0,3	0,9	1,9	0,1	0,6	1,8
Celkem		0,9	2,2	3,4	0,5	1,6	3,0

Prameny: Sčítání 1950—1970.

vání a sblížování, a to především využíváním relativní materiální úrovně, která již byla dosažena. Cílem socialistického rozvoje není růst příjmů a spotřeby jako samoučelu, nýbrž jejich využívání jako nástroje rozvíjení lidských potřeb a schopností. Vyrovnávací procesy musí sestupovat stále hlouběji k tomuto jádru lidského a společenského rozvoje — od technických parametrů práce k jejímu obsahu a ke vztahu k práci a od úrovně spotřeby ke kultivaci lidských potřeb, kterou může spotřeba — v určitém společenském kontextu — významně zprostředkovávat.

3.3. *Socialistická inteligence: spojení vědy s výrobou a sblížení duševní a fyzické práce*

Socialistické přeměny vytvářejí nejen objektivní základ, ale také účinné stimuly a náročné cíle pro kvantitativní a kvalitativní procesy formující socialistickou inteligenci jako významnou společenskou skupinu, úzce se přimykající k dělnické třídě. Naznačme nejprve kvantitativní momenty tohoto procesu, které vyplývají z celého společenského vývoje. Například jestliže při soupisu v roce 1947 bylo v českých ze-

i výrazné vyrovnání obou národních částí společnosti; v roce 1970 pracovalo v národním hospodářství ČSR 198,6 tis. odborníků s vysokoškolským vzděláním, tj. 3,9 % pracujících (v roce 1960 2,7 %), v SSR pak 80,9 tis. takto vzdělaných odborníků, tj. 4,1 % pracujících (v roce 1960 2,3 %). Nechceme zde ztotožňovat inteligenci s vysokoškolskými nebo s jinými vzdělanostními kategoriemi — je právě specifikou socialistické společnosti, že nechápe vzdělání jako jediný možný kanál přístupu do této skupiny. Souvislost mezi tímto typem sociálního postavení a úrovní školního vzdělání je však vysoká a v naprosté většině případů je jí dříve či později dosaženo, ať v průběhu individuálního života (studiem při zaměstnání), či v historickém čase společnosti (výměnou generací). Například pokud jde o místa odborníků s předepsaným vysokoškolským vzděláním, byla v roce 1973 ze 60 % obsazena vysokoškolskými (v roce 1970 z 57 %), přičemž na druhé straně 90 % vysokoškolských pracovalo v takovýchto funkcích. Jak přiměřenost obsazení těchto míst, tak adekvátní využití absolventů vysokých škol je přitom výrazně vyšší na Slovensku. Vývoj vzdělanost-

Tabulka 19: Vedoucí technickohospodářští pracovníci podle vzdělání v letech 1959—1972 (v %)

Kategorie pracovníků	Vzdělání					
	1959		1966		1972	
	vysoko- školské	úplné střední odborné	vysoko- školské	úplné střední odborné	vysoko- školské	úplné střední odborné
Ředitelé podniků a závodů a jejich náměstci	17,8	25,0	29,2	32,3	34,0	34,3
Vedoucí funkčních útvarů podniků a závodů	16,6	25,7	23,3	36,3	25,0	40,4
Ostatní inženýrsko-techničtí pracovníci funkčních útvarů podniků a závodů	9,1	29,1	12,7	44,1	16,2	49,1

Prameny: Statistické ročenky.

niho obsazení některých řídicích funkcí v národním hospodářství dokumentuje tabulka 19.

Již sám fakt určitého „nesouladu“ mezi obsahem práce a úrovní školní přípravy (který z různých hledisek můžeme hodnotit buď jako pozitivní, nebo jako negativní) svědčí o zásadních kvalitativních změnách, které při kvantitativním růstu inteligence proběhly a které jsou příznačné pro její socialistický charakter. Především to je její přímé sociální sepětí s dělnickou třídou, skutečnost, že velká část dnešní inteligence začínala svoji pracovní aktivitu v dělnic-

kých profesích nebo pochází z dělnických rodin: v roce 1967 pocházelo 47 % odborných pracovníků z dělnického prostředí a 44 % pracovalo původně jako dělníci. Domníváme se, že v dnešním obrazu inteligence by byl zejména podíl osob dělnického původu na jejím formování ještě patrnější; je to důsledek cílevědomé vzdělanostní politiky, projevující se v generačním sledu stále výrazněji, i důsledek zvětšující se velikosti sociální vrstvy inteligence. Právě odcházející starší generace jsou charakterizovány vysokou mezigenerační i vnitrogenerační stabilitou „intelektuálních pro-

Tabulka 20: Odborníci s vysokoškolským vzděláním v letech 1953—1973

Obor vzdělání	Vysokoškolsky vzdělaní odborníci				
	v tisících		v %		Růst 1953—1973 v %
	1953	1973	1953	1973	
Strojřemství	4,2	30,4	4,9	12,4	723,8
Elektrotechnika	3,2	17,8	3,8	7,2	553,2
Chemie	2,6	10,6	3,1	4,3	407,6
Stavebnictví a zeměměřičství	8,4	27,5	9,8	11,2	327,4
Zemědělství a lesnictví	6,5	24,2	7,6	9,9	372,3
Ostatní technické obory	5,4	17,5	6,4	7,1	324,1
Ekonomika a právo	20,4	39,3	24,0	16,0	192,6
Zdravotnictví	20,4	47,7	24,0	19,4	233,8
Ostatní obory*	13,8	30,6	16,4	12,5	221,7
Celkem**	84,9	245,6	100,0	100,0	289,3

Prameny: Šetření odborníků 1953 a 1973.

* Přírodní a společenské vědy a umění.

** Z celku vylučujeme obor „učitelství“, u něhož změna „vzdělanostního statusu“ ze středněškolského na vysokoškolský porušuje srovnatelnost. V roce 1973 to bylo 8,2 tis. vysokoškolsky vzdělaných odborníků.

Tabulka 21: Kategorie bytu a vybavení domácnosti podle vzdělání muže v roce 1970 (v %)

Vzdělání	Kategorie bytu				Stupeň vybavenosti*					
	I	II	III	IV	1	2	3	4	5	6
Vysokoškolské	57	33	5	5	10	44	32	8	4	2
Úplné střední odborné	39	35	11	15	5	35	37	13	7	3
Střední všeobecné	39	35	12	14	7	25	39	13	9	7
Nižší odborné	30	36	14	20	5	32	36	16	6	5
Základní s vyučením	21	30	17	32	2	21	33	23	14	7
Základní	16	26	17	41	1	16	30	24	18	11
Neukončené základní	8	15	18	59	0	9	20	27	24	20
Celkem	25	29	15	31	3	23	32	20	14	8

Pramen: Mikrocensus 1970 (sekundární zpracování, N = 9070).

* Vybavenost je kategorizována takto:

1. mají auto a chatu;
2. mají auto nebo chatu;
3. mají chladničku, vysavač a televizor;
4. mají dva z těchto předmětů;
5. mají jeden z nich;
6. nemají žádný z nich.

fesí“, což byla i je logická součást rigidity sociální struktury kapitalistické společnosti.²²

Významným faktorem sblížení inteligence s dělnickou třídou je i dynamika její vnitřní struktury, charakterizované preferenčním růstem oborů přímo spjatých s výrobou, tj. především oborů technických. Celkový růst i strukturální přesuny ukazují alespoň na vysokoškolsky vzdělaných odbornících data uvedená v tabulce 20. Tyto kvantitativní charakteristiky naznačují i významnou kvalitativní změnu: rostoucí váhu technické inteligence s její přímou účastí ve výrobním procesu a jeho přípravě, frekventovanými kontakty s materiální produkcí a dělnickou třídou.

Inteligence má ovšem v porovnání s minulostí k dělnické třídě mnohem blíže i z hlediska svých životních podmínek. V socialistické společnosti představuje materiálně nejlépe situovanou společenskou skupinu, avšak difference mezi ní a ostat-

ními skupinami jsou plynulé a neplatí bez výhrad. Na počátku životního cyklu rodiny jsou příslušníci inteligence zpravidla níže než jejich vrstevníci, kteří začali vydělávat dříve, přičemž příjmový handicap daný pozdějším zahájením pracovní činnosti dohánějí ve středním nebo někdy i pozdním věku. Je tomu tedy zcela jinak než v buržoazní republice a v dnešních kapitalistických zemích, kde působí jednoznačná a velmi výrazná distance.²³ V roce 1970 činil průměrný plat vysokoškolsky vzdělaného pracovníka 2874 Kčs, tj. 142 % celkové průměrné mzdy a 161 % průměrné mzdy pracovníka se základním vzděláním; u pracovníků se středním odborným vzděláním to bylo 2191 Kčs, tj. 108 % a 123 %. Podobně plynulé rozdíly nacházíme i v jiných charakteristikách životních podmínek, např. v indikátorech bydlení a vybavení domácnosti (viz tabulku 21).

Posuzujeme-li míru kontinuity u takovýchto charakteristik sociálního postavení

²² Podle Mikrocensu 1967 byly podíly odborných zaměstnanců pracujících i na počátku práce v nemanuálních profesích následující: 1929 – 79 %, 1937 – 73 %, 1943 – 71 %, 1946 – 64 %, 1952 – 56 %, 1960 – 56 %, 1967 – 53 %. Tento vývoj nás plně opravňuje k předpokladu, který jsme uvedli.

²³ Například při sčítání bytů ve 238 větších městech v Československu roku 1930 bylo zjištěno, že úřednické byty mají v průměru 3,3 místnosti (včetně kuchyně), z 92 % jsou elektrifikovány a ze 49 % mají koupelnu; dělnické byty měly 1,7 místnosti,

elektrickou instalaci v 58 % případů a koupelnu ve 3 % případů. Ve Francii činil v roce 1969 průměrný plat vyšších kádru 421 % průměrné dělnické mzdy a plat středních kádru 209 % této mzdy. Zatímco z dělnických rodin tam bydlelo v roce 1970 33 % v bytech naší I. kategorie, činily tyto podíly u středních kádru 65 % a u vyšších kádru a svobodných povolání 84 %. Opoždění dělníků vůči vyšším kádram ve vlastnictví aut bylo propočteno na 15 let [Données sociales 1973].

bez vícerozměrné analýzy, musíme si být vědomi, že v rysech inteligence navíc intervenují faktory věku (s nímž klesá kvalita bydlení i vybavenost) a bydliště (s jehož velikostí naopak kvalita bydlení a úroveň vybavenosti rostou), protože podíl inteligence roste směrem k větším městům a také směrem k mladším kategoriím. Míra diferencí očištěná od těchto vlivů by byla proto ještě podstatně menší — nemluvě o problémech, které souvisí s aplikací těchto „městských standardů“ na měření rozdílů v životní úrovni celé populace, jejíž potřeby a spotřební orientace jsou dosud sociálně a ekologicky diferencovány.

Rysy, jež charakterizují inteligenci v naší společnosti, poukazují výrazně na novou kvalitu její společenské funkce i sociálního postavení, nesrovnatelných s úzkou spjatostí s buržoazií v kapitalistické společnosti. Inteligence však, stejně jako družstevní rolnictvo, je formující se sociální skupinou, a to v dlouhodobém historickém procesu, zahrnujícím i kolísání některých jejích složek. Procesy vědeckotechnického rozvoje kladou větší důraz na společenskou roli inteligence a vnášejí nové prvky do jejího sociálního postavení. To zároveň znamená i nutnost zvýšení její celospolečenské odpovědnosti, angažovanosti i jak ekonomicko-sociálního, tak sociálně kulturního sepětí s dělnickou třídou. Dosavadní etapy přinesly využití mnoha potenci. Jež socialismus pro rozvoj inteligence přináší, historický proces jejího formování však nemůžeme považovat za ukončený. Vyšší fáze rozvoje socialismu, zahrnující nutnost rozsáhlé aplikace vědeckotechnického pokroku, vyvolávají další změny bezprostředně spjaté se sociálním vývojem inteligence, především ve směru neustálého posilování jejího nového, socialistického charakteru.

4. Homogenizační, diferenciační a integrační procesy

Rozvíjení a přeměny sociální struktury socialistické společnosti se uskutečňují dynamikou společenských tříd a skupin, jejímž hybným momentem je sebezpřeměna dělnické třídy, podmiňující a stimulující sociální restrukturalizaci celé společnosti. Pohyb hlavních společenských tříd však tvoří jen obecný rámec a dominantu vývoje so-

ciální struktury. Svým sociálním rozvojem, proměnami a stále užší spoluprací třídy a skupiny (z nich na vedoucím místě dělnická třída) produkují složité předivo společenských vztahů, určujících *specifické dimenze, konkrétní obsah a formy diferenciačních a homogenizačních procesů, které vyúsťují v rostoucí integraci socialistické společnosti*. V tom tkví zvláštnost a zásadní odlišnost sociálně třídní struktury socialistické společnosti od struktury kapitalistických zemí. Zatímco třídní antagonismus v kapitalismu stále více prohlubuje dezintegraci společnosti a nakonec připravuje i revoluční přeměnu celé její struktury, směřuje dynamika třídní struktury za socialismu (a to jak ve svých homogenizačních, tak i v některých diferenciačních rysech) k integraci společnosti, přičemž postupně připravuje podmínky svého vlastního překonání, tj. vzniku beztřídní, komunistické společnosti. Dominanty tohoto vývoje tvoří sblížování dělnické třídy a družstevního rolnictva (podmíněné rozsáhlými přeměnami v oblasti výrobních vztahů a výrobních sil), s ním spjaté vyrovnávání sociálního charakteru města a venkova, překonávání rozdílů mezi prací fyzickou a duševní a také vyrovnávání ekonomické a sociální úrovně různých oblastí.

Díváme-li se na vývoj sociálně třídní struktury z konkrétního a historického hlediska (tj. chápeme-li třídy a hlavní sociální skupiny nejen jako produkty, ale i jako „producenty“ celé řady rovin sociálních vztahů a diferencí), objevuje se dynamika sociální strukturalizace a restrukturalizace jako složitý konglomerát procesů, které těžko můžeme postihnout analýzou vedenou v jedné rovině. I když jde v zásadě o jeden velký historický pohyb, jeho poznání je zatím možné jen *vyčleněním a konfrontací více hledisek*, umožňujících zachytit jeho různé stránky a momenty. Pokusíme se zde naznačit některé z nich, jak se manifestovaly v dosavadním vývoji socialistického Československa. Jde o konkrétní formy, v nichž se (mnohdy zatím nevykrytalizovaným i rozporným způsobem) objevuje nová kvalita a podstatně odlišné historické určení sociální struktury socialistické společnosti, jejíž rozvíjení je zároveň přípravou jejího zrušení.

4.1. Nová kvalita sociálního postavení

Sociální postavení člena socialistické společnosti, a tedy i specifické rysy způsobu života, které podmiňuje, nestaví na rigidním základu vylučujících se sociálních alternativ, nýbrž na široce rozepjatých možnostech, které se sociálním postavením souvisí, ale nejsou jím determinovány. Přesněji řečeno, zatímco v kapitalistických zemích určité sociální postavení bez zbytku určuje všechny další momenty způsobu života, včetně životních šancí, vstupují v socialistické společnosti do jeho obsahu vedle diferenčních momentů i *množiči se prvky homogenizační*, které je obohacují a kvalitativně proměňují. Sociální postavení již nelze spojovat jen s diferenčními momenty, protože všechny jeho složky se dávají v socialistické společnosti do pohybu.²⁴

Základem pro formování sociálního postavení člověka v socialistické společnosti je široká báze životních jistot a rovných sociálních šancí, zahrnujících právo na práci, na bezplatnou zdravotní péči, důchodové zabezpečení, možnosti vzdělání a kulturního rozvoje. Nejen právní, ale reálná, sociálně ekonomická garance životních jistot a neustále vzrůstající společenská spotřeba tvoří trvalé a rozšiřující se demokratizační a homogenizační jádro sociálního postavení. Společenská spotřeba vzrostla v naší společnosti v letech 1948–1973 více než osmkrát; z jejího objemu připadalo v roce 1973 57 % na sociální zabezpečení, 16 % na zdravotnictví a 20 % na školství a kulturu.

Důležité je, že sociální jistoty nepředstavují nějaká abstraktní práva, která se reálně vztahují jen k části společnosti. Za socialismu jde právě o dosažení skutečné, materiálně zajištěné rovnosti všech občanů vůči určitým základním podmínkám, o zaktvení jejich sociálního postavení v systému jistot platných pro všechny. Například pracovní doba (v kapitalistických státech extrémně diferencovaná) je v současné době univerzální pro celý nezemědělský sektor národního hospodářství, přičemž zemědělství se této normě velice

rychle přibližuje. Rovněž tak úprava nemocenského pojištění a sociálního zabezpečení již v podstatě platí pro všechny pracující. „Homogenizační jádro“ sociálního postavení se přitom v průběhu ekonomického a sociálního rozvoje socialistické společnosti rozšiřuje, zahrnuje stále další aspekty pracovních podmínek životního prostředí, pojímá do svého rámce společenské intervence zaměřené proti výkyvům životní úrovně ve vývojovém cyklu rodiny atd.

Mezi těmito homogenizačními momenty a zdroji sociální diferenciace, kterými se budeme zabývat dále, existuje oblast, která je jak důsledkem změn vlastnických poměrů a homogenizující společenské intervence, tak výsledkem určitých diferenčních mechanismů, z větší části nového typu. Charakteristická je v této souvislosti sféra bydlení. Bytový fond patří k těm materiálním podmínkám, které se mění relativně nejpomaleji. Přestože socialistická společnost revolučně odstraňuje nejpříkřejší difference v bydlení a přistupuje k masové výstavbě bytů s vysokým standardem, existují po dlouhou dobu značné rozdíly, a to jak v kvalitě bydlení, tak v jeho nákladnosti. Proporce mezi náklady placenými státem a jednotlivcem se liší podle toho, zda jde o byt státní, družstevní nebo o rodinný domek, přičemž různé právní úpravy se v různé míře dotýkají jednotlivých generací, obyvatel měst a venkova a lidí z rychle nebo pomaleji se rozvíjejících oblastí. K podobné konfrontaci homogenizačních a diferenčních momentů dochází i v jiných oblastech — třeba v oblasti rekreace, v níž jsou otevřeny možnosti celospolečenské (ústřední odborářská rekreace), podnikové (podnikové chaty a rekreační akce) i individuální.

Charakteristické pro tyto oblasti „zprostředkující“ mezi homogenizačními a diferenčními momenty sociálního postavení je to, že v nich zahrnuté rozdíly nejsou pouhou „slabší variantou“ vlastních sociálních diferencí, nýbrž že jde v mnohém o rozdíly kvalitativně jiné, které kříží a tlumí specificky sociální diferenciace. I velmi hrubé členění bytů podle vybavenosti

²⁴ Dialektiku nového obsahu a formy sociálního postavení v socialistické společnosti je obtížné přesně vyjádřit. Říkáme-li, že toto postavení již nepředurčuje bezvýhradně ani svoji vlastní repro-

dukcí, ani další momenty způsobu života, dříve s ním úzce spjaté, znamená to zároveň, že tím se samo vnitřně mění, že tak vzniká jeho nová kvalita, která zahrnuje tuto rostoucí „indeterminaci“.

Tabulka 22: Kategorie bytu podle sociálních skupin v roce 1970 (v %)

Sociální skupina	Kategorie bytu							
	ČSR				SSR			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Dělníci mimo zemědělství	27,3	29,3	14,1	29,3	21,1	15,3	14,5	49,0
Zemědělníci	6,6	34,8	15,2	43,4	4,1	15,9	14,1	65,9
Družstevní rolníci	6,2	22,8	26,4	44,6	5,6	8,6	21,9	63,9
Zaměstnanci	45,1	36,0	8,2	10,7	55,4	24,4	7,3	12,9
Samostatní rolníci	1,6	7,9	20,4	70,1	0,6	1,1	4,4	93,9
Důchodci	9,7	22,9	15,0	52,4	8,4	10,0	7,8	73,8
Čelkem	24,0	28,5	13,8	33,7	23,1	15,1	11,5	50,3

Pramen: Sčítání 1970.

a sociálních skupin, uvedené v tabulce 22, naznačuje některé dimenze vyrovnání a odlišnou kvalitu přetrvávající diferenciaci.

I když sociální difference v základních parametrech bydlení nelze překonat v krátké době, již dnešní struktura vykazuje výrazné změny: horší situace v bydlení se týká skupin reprezentujících minulost společnosti (soukromí rolníci, důchodci), venkovské populace (tj. i průmyslových dělníků na Slovensku, kteří daleko častěji bydlí na vesnici) a obyvatel z pomaleji se rozvíjejících oblastí a měst (to je mj. faktor lepší úrovně bydlení slovenských zaměstnanců bydlících v nových městech). Podrobnější analýzou a eliminací těchto hlavních faktorů (jejichž působení je ostatně systematicky překonáváno) by se objevila relativně malá a zmenšující se váha vlastní sociální diferenciaci.

Teprve na základě homogenizačních a homogenizujících se složek sociálního postavení působí vlastní *diferenční rozměry*, vyplývající z rozdílu dvou forem socialistického vlastnictví a trvající dělby práce a z uplatnění principu „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“ ve sféře rozdělování. *Kvalita jejich působení je ovšem jiná* než v kapitalistické společnosti, což je dáno v první řadě kontextem vlastnických poměrů. Vlastnictví výrobních prostředků za kapitalismu má antagonistickou povahu, znamená hromadění kapi-

tálu a možnost vykořisťování pracovní síly pro jedny a zbavenost vlastnictví a nutnost nechat se vykořisťovat pro druhé. V naší socialistické společnosti je vykořisťování člověka člověkem zrušeno, soukromé vlastnictví existuje v zanedbatelném rozsahu a kolektivní vlastnictví je jen předstupněm k dominantnímu a rozhodujícímu vlastnictví všelidovému (přičemž jeho hlavní rysy jsou dány tímto kontextem).

4.2. Dynamika diferenčních dimenzí

Charakteristické pro vývoj sociální struktury socialistické společnosti není jen to, že diferenční dimenze jsou zakomponovány do sociálního postavení, které ve stále širší míře zahrnuje i homogenizační momenty, že tedy jejich společenská platnost je podmíněná. Kromě toho totiž samy tyto dimenze podléhají výrazným změnám, a to v řadě různých rovin. Poukážeme zde na některé z nich.

Diference v socialistické společnosti se proměňují především z hlediska své *vyhraněnosti*. Rozdíly mezi státním a družstevním vlastnictvím se stírají v souladu s tím, jak družstevní sektor přejímá řadu prvků charakteristických pro spolupodílíky všelidového vlastnictví a jak se mění charakter práce v zemědělství i životní podmínky družstevních rolníků. Překonávání rozdílů je postupné, nejrychleji probíhá v oblasti odměňování, pomaleji v oblasti

Tabulka 23. Společenské skupiny podle vzdělání a věku v roce 1970 (v %)

Společenská skupina	Vzdělání						
	vysoko- školské	úplné střední odborné	střední vše- obecné	nižší odborné	základní s vyučením	zá- kladní	ne- ukončené základní
Dělníci:							
20—29	0,0	4,6	2,2	2,9	53,1	33,5	3,7
30—39	0,0	3,3	0,8	4,6	42,8	36,7	11,8
40—49	0,0	1,6	0,6	4,5	37,6	30,2	25,5
Celkem	0,1	3,0	1,3	3,7	44,1	32,0	15,8
Zaměstnanci:							
20—29	13,7	46,6	15,5	8,3	5,1	10,7	0,1
30—39	18,1	40,4	5,8	15,0	5,4	15,0	0,3
40—49	16,8	26,4	6,4	19,7	7,7	18,7	4,3
Celkem	15,7	35,5	9,2	14,7	6,5	15,9	2,5
Društvní rolníci:							
20—29	1,9	17,8	1,1	5,6	31,6	36,1	5,9
30—39	0,7	3,4	0,7	6,4	16,2	48,3	24,3
40—49	0,0	2,3	0,9	6,0	9,4	35,9	45,5
Celkem	0,5	5,3	0,7	5,6	16,7	35,7	35,5

Pramen: Mikrocensus (sekundární zpracování, N 16 008).

charakteru a obsahu práce a nejpomaleji v oblasti vědomí, hodnotových orientací. Podobně dochází ke zmenšování rozdílů mezi duševní a fyzickou prací; na jedné straně duševní práce se dostává do stále užšího kontaktu s materiální výrobou a vznikají kategorie pracovníků s nevyhraněným charakterem práce, na druhé straně fyzická práce se intelektualizuje a nabývá řady složitých prvků. Tento proces můžeme alespoň zhruba dokumentovat postupujícími vzdělanostním prolínáním různých společenských skupin, jak je ukazují data v tabulce 23.

U řady sociálních diferencí se podstatně mění jejich rozpětí, a to nejprve revoluční cestou, později plynulým pohybem. Typická je v tomto směru oblast příjmových rozdílů, jejichž celkové rozpětí se socialistickými přeměnami radikálně stahuje; stroze hierarchická distribuce příjmových kategorií, vlastní buržoazní společnosti, je za socialismu ve své podstatě odstraněna a nahrazena pozvolnou gradací mdvých a příjmových charakteristik.²⁵ Ke stažení di-

ferenciací dochází ovšem i v řadě dalších oblastí; mizí extrémny chudoby a přepychu v bydlení, ve spotřebě, v trávení volného času a pro široké vrstvy obyvatelstva se stává dostupným vysoký standard. Společenská spotřeba garantuje základní životní jistoty v oblasti starobního zabezpečení, nemocenského pojištění, bydlení apod.

I u těch diferencí, jejichž forma se zdánlivě nemění (mění se však jejich sociální obsah a proporce ve společnosti i v jednotlivých třídách), dochází k výrazným změnám v jejich sociálním významu a dosahu. Rozdíly v charakteru práce a úrovni vzdělání neprodukuji sociální distanci jako v kapitalistické společnosti, přičemž v celém průběhu výstavby socialismu dochází k další demokratizaci v těchto směrech. Také prestiž povolání, nesporně existující a působící i v socialistické společnosti, zde má jiný charakter a není spjata s celým řetězem předpokladů a důsledků jako za kapitalismu. Socialistická společnost musí dokonce čelit problémům plynoucím z oslabení sociální pozice řídicích kádrů (např.

²⁵ Dnešní rozpětí mzdové diferenciace mezi 10% nejméně a 10% nejlépe odměňovaných činí zhruba 1 : 3. V kapitalistické Československu obdobné relace jen příjmů příznayých k daní důchodové (tj. bez velké části nejnižších příjmů) činila 1 : 35. Na

rozdíl od Sovětského svazu, kde v dlouhodobém vývoji pozorujeme další zmenšování příjmových rozdílů, se u nás celková mzdová diferenciace po radikálních změnách v období let 1948—1955 v hlavních rysech již nemění.

mistrů, ředitelů) a z nižší prestiže některých profesí (např. učitelů).

Významným aspektem pohybu diferenciálních dimenzí je postupné překonávání partikulárnosti jejich působení, budování sociální diferenciace na jednotných, pro celou společnost platných základech, tj. především na přínosu jedince pro společnost a na materiálním a morálním hodnocení, které mu za něj přísluší. Pro tyto procesy univerzalizace sociálních kritérií, pro prosazování sociální strukturace určitého typu v celé společnosti je charakteristické překonávání bariér daných odlišnou kvalitou sociálního prostředí, národní příslušností, rozdílem města a venkova apod. Pro dřívější vesnici bylo například nepředstavitelné, že by jako specifikace sociálního postavení mohla být použita profese nebo kvalifikace (namísto hodnocení podle výměry vlastněné půdy), nebo že by jako měřítko úrovně bydlení mohla někdy platit „městsky“ chápáná vybavenost bytu. Obrovská byla dříve rozdílnost sociálních diferenciací platných v českých zemích a na Slovensku, kde zcela odlišné sociálně ekonomické poměry vedly k větší uzavřenosti sociální struktury a k jiným měřítkům vztahovaným na sociální postavení. Proces univerzalizace také znamená, že jsou postupně překonávány třídně specifické normy a hodnocení, třídní „subkultury“, které v různé míře vstupují do nového, stále univerzálnějšího rámce. Rada prvků této vnitrotřídní diferenciace funguje jako důležitý prvek mezitřídní homogenizace, protože jejich platnost pokračuje třídní rámcem; příkladem zde může být vzdělání, na základě jehož rozšiřování a demokratizace se v dělnické třídě, v družstevním rolnictvu i v samé inteligenci (chápeme-li ji široce) formuje vrstva vysoce kvalifikovaných pracovníků, významných nositelů vědeckotechnického pokroku. Univerzalizace určitého typu diferencií je jak výrazem dosažené etapy homogenizace, tak nezbytnou podmínkou postupného překonání jakéhokoli typu sociální diferenciace.

Konečně musíme uvést *nové proporce*, které vystupují v komplexu sociálních diferencií. Stažením řady diferenciálních roz-

pětí totiž dochází často k tomu, že do popředí vystupují dimenze dříve méně významné nebo nevýznamné, které byly zcela pohlceny nebo zakryty základní sociální diferenciací. Tyto přesuny se nejnázorněji projevují v oblasti příjmové diferenciace, nedochází k nim však jen tam. Analýzy empirických dat ukazují, že v naší společnosti se největší mzdové rozdíly situují na úrovni demografických faktorů věku a pohlaví.²⁶ Přesuny v proporcích však zahrnují nejen různé obsahové roviny diferenciace, nýbrž také — jak upozorňuje Rutkevič i jiní autoři — postupné stírání mezitřídních diferencií, odkrývající zřetelněji některé difference vnitrotřídní. To opět můžeme názorně ukázat na příjmové diferenciaci. fenomén se však týká širokého spektra sociálních rozdílů, od charakteru práce (typickou je v tomto směru třída družstevních rolníků, postupně se diferencující podle složitosti práce, kvalifikace i příjmové úrovně) až po oblast spotřeby a využívání volného času. Zdroje nových typů diferenciace, zatlačujících relativně do pozadí „tradiční“ sociální dimenze, jsou v zásadě dva: prohlubující se dělba práce, a tedy i difference v charakteru práce a v kvalifikovanosti, prostupující dříve relativně homogenní třídy a skupiny; demografické faktory, plynoucí z relativně výraznějšího působení věku a životního cyklu, z tempa společenského vývoje měnícího charakteristiky každé další generace i z nového společenského postavení žen, poznamenávaného zatím opožďováním jejich profesionalizace a společenského hodnocení za ekonomickým zapojením.

Všechny tyto charakteristiky sociální diferenciace v socialistické společnosti mají jediný společný základ, kterým je kvalitativně nový kontext sociální struktury, v němž diferenciace není prvkem potvrzujícím společenský antagonismus, nýbrž stává se složkou *integračních procesů*. Všechny mají také jedno společné perspektivní zaměření, totiž orientaci na postupné překonání sociálních rozdílů. To je proces, který je možné nejen obecně konstatovat, ale také analyzovat v řadě konkrétních a navzájem propojených forem.

²⁶ Podle analýzy dat Mikrocensu 1970 je „čistá“ lineární závislost mzdy na měřených faktorech ná-

sledující (path koeficienty): pohlaví 0,505; věk 0,280; vzdělání 0,155.

4.3. Mezitřídní a vnitrotřídní diferenciace

Společenské vztahy v oblasti vlastnictví, dělby práce a rozdělování se promítají do řady dalších diferenciačních dimenzí, z nichž mezi nejdůležitější patří charakter a obsah práce, úroveň kvalifikace, podíl na řízení společnosti a příjmové zařazení.²⁷ V nich probíhají hlavní linie mezitřídní homogenizace, zároveň však v nich lze hledat i hlavní zdroje vnitrotřídní diferenciace, rozdělení společenských tříd na skupiny a vrstvy, jež na sebe navazují a navzájem se prolínají. I v rovině těchto diferenciačních dimenzí se ovšem velmi významně ozřejmuje nová kvalita sociálního postavení, jež se za socialismu stává výrazem i nástrojem společenské integrace. Jde o to, že různé typy diferencí nejsou navzájem rigidně a jednoznačně spjaté, nýbrž vytvářejí určité pohyblivé syndromy s různou platností pro různé sociální třídy. V těchto syndromech se různé oblasti diferencí často navzájem kříží a do značné míry tlumí. Celkové množství, rozpětí a intenzita sociálních rozdílů zaznamenává silnou regresi, přičemž součástí tohoto procesu je přesun — přirozeně relativní a dlouhodobě, historicky dimenzovaný — řady diferencí do vnitrotřídní sféry. Tento přesun je jak výsledkem homogenizačních procesů, tak jejich významným faktorem, protože vznikají skupiny, které spadají do různých tříd, přitom však mají některé sociální charakteristiky podobné.

Z uvolňování vazeb mezi různými oblastmi sociální diferenciace, které probíhá v souladu s vývojovými zákonitostmi socialistické společnosti, plyne, že na vnitrotřídní strukturu v socialistické společnosti nemůžeme úspěšně aplikovat ani kritérium „konzistence“ (souladu v úrovni všech základních diferenciačních charakteristik), ani kritérium plné „dekompozice“ sociálního postavení (tj. naopak nesouladu těchto momentů). Analýza některých československých dat z oblasti sociální dife-

renciace ukázala jak poměrně silnou soudržnost „diferenciačního jádra“, daného postavením jedince v pracovním procesu (složitost práce, úroveň kvalifikace a s nimi spjaté složky podílu na řízení), tak relativní autonomizaci politické aktivity, příjmového zařazení, bydlení, spotřeby a volného času. Analýzu tohoto typu, vystihující alespoň v některých jevových podobách jak odstranění a překonání jednoznačného významu sociálního postavení za kapitalismu pro všechny oblasti života, tak uplatnění zákonitostí jeho tvorby (které naprosto neznamená naprostou vzájemnou nezávislost všech diferencí), by bylo třeba obohatit ve dvojím směru: jednak zahrnutím širšího spektra charakteristik (tj. nejen nejvíce diferencujících dimenzí), jednak věkovým rozčleněním souboru, na základě kterého by mohly být alespoň naznačeny historické změny, k nimž v socialistickém vývoji dochází.

Využíváme-li indikátorů složitosti práce, kvalifikace, podílu na řízení, příjmové úrovně apod. pro analýzu sociální struktury socialistické společnosti, činíme tak ovšem nikoli mimo kvalitativní rámec společenských tříd a skupin (jak tomu je v buržoazní empirické sociologii, avšak také v koncepci sociální stratifikace publikované v práci P. Machonina a kol. *Československá společnost*), nýbrž právě naopak pro specifikaci těchto kvalitativních kontextů, vymezených teoreticko-historickou analýzou. Z relativní indeterminovanosti jednotlivých složek, na kterou jsme poukázali, a tedy i z toho, že jen velmi přibližně můžeme zvolit jeden indikátor jako „reprezentanta“ všech, plyne nutnost vícerozměrného zpracování sociální diferenciace. Korelační nebo regresní analýza, překrývající kvantitativní kontinuitou reálnou diskontinuitu sociálních kvalit, plní v takovém studiu jen pomocnou roli. Mnohem adekvátnější metodou je taxonomie („raspoznavanije obrazov“), jejíž pomocí je mož-

²⁷ Ve vymezení těchto diferenciačních rovin se zhruba shoduje velká část marxistických autorů [Rutkevič 1974], [Škaratan 1970], [Taubert 1973]. H. Taubert s odvoláním na *Německou ideologii* říká: „... Sociální kvalita rozdílů projevujících se ve struktuře dělnické třídy v socialistické společnosti a týkajících se vzdělání, kvalifikace, charakteru pracovní činnosti atd. je determinována socialistickým vlastnictvím výrobních prostředků. Dosažené stadium dělby práce se manifestuje v rozdílných

funkcích, které různé části a skupiny dělnické třídy vykonávají v reprodukčním procesu, a odráží se v rozdílných dispozičních pravomocích, v úrovni kvalifikace a konečně v diferenciaci příjmů, v životních podmínkách a kulturních potřebách“ [Taubert 1973 : 1440—1441]. Poznamenejme, že jak u Tauberta, tak u Škaratana jsou zmíněná kritéria diferenciace používána v rámci „širšího“ pojetí dělnické třídy, s nímž se neztotožňujeme.

no v každé třídě identifikovat skupiny a vrstvy, které se vyznačují stejnými nebo podobnými sociálními rysy [Lauber a d. 1973]. Namísto průměrování různých charakteristik nebo arbitrární volby určitých indikátorů jako „reprezentantů“ všech se tímto postupem odhalují reálně existující konfigurace pozic jedinců v různých oblastech sociálních diferencí. Na tomto základě můžeme pro československou společnost specifikovat Rutkevičovu hypotézu ([Rutkevič 1974], viz rovněž s. 497 tohoto čísla) rozvrstvení společenských tříd a skupin, a to na základě dat z roku 1967.²⁸

Jádro dělnické třídy (33 % z jejího celku) představovala vrstva kvalifikovaných, převážně průmyslových dělníků s příjmy a využíváním volného času odpovídajícími zhruba složitosti jejich práce. Na ně plynule navazovala malá vrstva (5 %) představující špičku dělnické třídy, tj. vrstva s kvalifikací na úrovni nižšího odborného vzdělání, s poměrně nejvyšší složitostí práce, se značným podílem na společenském řízení i s vysokou úrovní využívání volného času. Je to vrstva s podobnými sociálními charakteristikami jako nižší skupiny inteligence. Druhou největší vrstvu (31 %) představovali dělníci s poměrně nejnižšími sociálními charakteristikami ve všech sledovaných oblastech; byli to nekvalifikovaní a zaučení dělníci, především ze zemědělství a z oblasti služeb. To je zase skupina s podobnými rysy jako převážná část manuálně pracujících družstevních rolníků. Konečně poslední dvě vrstvy se vyznačují daleko vyššími příjmy, než odpovídá složitosti jejich práce, tj. s příjmy na úrovni vyšších kategorií inteligence. Jejich další charakteristiky se však liší. Menší z těchto skupin (6 %) tvoří vysoce kvalifikovaní dělníci z preferovaných národohospodářských odvětví (horníci, soustružníci, instalatéri), kteří své příjmy rozsáhle využívají i ve volném čase, v jehož sledovaných parametrech se rovněž blíží inteligenci. Větší vrstvu (15 %) tvoří nekvalifikovaní dělníci

s velmi nízkou složitostí práce, u nichž jsou vysoké příjmy kompenzací za namáhavé nebo společensky neatraktivní práce (zejména pomocní dělníci, zemědělství dělníci); úroveň využívání těchto příjmů pro volný čas je však velmi nízká, což souvisí i s poměrně značným zastoupením starších osob.

Těchto pět vrstev vyčerpávalo z dělnické třídy plných 90 % a z nich dvě největší 64 %. Naproti tomu sociální charakteristiky inteligence byly mnohem rozptýlenější, a to i v jejím úzkém vymezení jako skupiny tvořené odbornými pracovníky; pět jejích hlavních vrstev vyčerpávalo 71 % a z toho dvě nejcharakterističtější 43 %, což nasvědčuje mnohem menší sociální vykrystalizovanosti i malé historické vyzrálosti této sociální skupiny.²⁹ Špičku inteligence (15 %) představovali zpravidla vysokoškolsky vzdělaní řidiči, vědečtí a odborní pracovníci s odpovídajícími příjmy, podílem na řízení i úrovní způsobu života. Na ně navazovala hlavní vrstva (28 %), složená ze středoškolsky vzdělaných osob s menší složitostí práce i s nižšími dalšími charakteristikami (učitelé, mistři, technicko-hospodářští pracovníci apod.).

Hlavní masu družstevních rolníků (63 %) tvořila v roce 1967 vrstva nekvalifikovaných pracovníků dělnických profesí, sociálně charakterizovaná podobně jako zemědělství dělníci nebo nekvalifikovaná část manuálních pracovníků terciární sféry. O probíhajících změnách a postupu vnitrotržní diferenciace svědčila řada dalších sociálních skupin s rysy stejnými jako u některé kvalifikované složky dělnické třídy nebo u nižší i vyšší vrstvy inteligence. Můžeme oprávněně předpokládat, že dnešní složení družstevníků je již podstatně jiné, že vrstva představující minulost zemědělské výroby je již podstatně menší a zároveň dochází ke krystalizaci dalších vrstev.

Pokud jde o skupinu zbylých zaměst-

²⁸ Data Mikrocensu 1967 mají mnoho slabín a omezení. Ze sledovaných indikátorů složitosti práce, vzdělání, příjmu, podílu na řízení a úrovně trávení volného času můžeme za vcelku neproblematické považovat pouze vzdělání. Taxonomickým postupem byly vytvářeny kategorie osob, které vyznačovaly se stejným nebo podobným zařazením ve sledovaných dimenzích, tj. které vytvořily „shluky“ v hypotetickém pětirozměrném „sociálním prostoru“.

Výsledky Mikrocensu se týkají pouze ekonomicky aktivních mužů — hlav rodin. Třídní zařazování nebylo prováděno objektivně, nýbrž na základě sebezaznávání respondenta. Spíše než na dělnickou třídu v přesném slova smyslu se šetření vztahovalo na dělníky.

²⁹ V zájmu stručnosti neuvádíme popis všech hlavních vrstev, nýbrž upozorňujeme jen na ty největší.

nanců, přimykala se jejich jedna větší část (24 %) k vrstvě středoškolské inteligence a druhá (20 %) naopak k vrstvě nekvalifikovaných dělníků (provozní pracovníci služeb, dopravy, obchodu). Celkově je tato sociální skupina nejméně sociálně vyhraněná; je rozptýlena do řady vrstev vytvářejících v některých směrech sociální mezistupně mezi inteligencí a dělníky.

Konkrétní analýza vnitrotřídní diferenciace, realizovaná pomocí matematickostatistických metod, je důležitým prostředkem poznání jednotlivých společenských tříd i postupu jejich sblížování. Například byla identifikována skupina (tj. soubor jedinců s podobnými sociálními charakteristikami), do které spadají vysoce kvalifikovaní dělníci, příslušníci nižší vrstvy inteligence (mistři), někteří družstevní rolníci duševních profesí, ale i ostatní zaměstnanci (kvalifikovaní prodáváci, pracovníci autoopraven). Vyrovnávání sociálních charakteristik je jedním z mnoha konkrétních kanálů sblížování tříd a je třeba hledat a obohacovat cesty jeho konkrétní analýzy. Zároveň však musíme být při interpretaci těchto empirických materiálů obezřetní, a to nejen pokud jde o problémy výběru sledovaných dimenzí a jejich měření. V první řadě si musíme být vědomi skutečností, že analýza vrstev je nástrojem popisu, nikoli výkladu sociální struktury, že jde o statis-

ticky vymezené skupiny, u nichž podobné sociální charakteristiky mohou, ale nemusí indikovat společenství zájmů a stejné postavení v konfiguraci výrobních a společenských vztahů. Jde o kvalitativně jiný pohled, který může sloužit precizaci některých závěrů třídní analýzy, nemůže ji však nahradit ani nemůže být uplatňován samostatně. Stejně tak platí, že analýza vnitrotřídních diferencí je pouze jedním nástrojem třídního studia sociální struktury a nemůže nikdy vést k závěrům o nadtřídní nebo mimotřídní „stratifikaci“ socialistické společnosti. Socialistická společnost, jak upozorňoval V. I. Lenin, zůstává i po odstranění základního antagonismu společnosti třídní, i když hluboce proměněnou. Právě procesy sblížování tříd a sociální integrace jsou jedním výrazem této nové třídní podstaty socialistické společnosti.

4.4. Dynamika tříd v sociálních pohybech jedinců

Nejen dynamika diferenčních dimenzí, kvalitativní změny obsahu i forem sociálního postavení a změny v proporcích mezitřídní a vnitrotřídní diferenciace, ale také sociální pohyby jedinců významně přispívají k sociální homogenizaci socialistické společnosti, novému typu její diferenciace a stále silnější integraci. Všechny tyto ro-

Tabulka 24: Sociální původ a původní třídní příslušnost společenských skupin v roce 1967 (v %)

Společenská skupina	Sociální původ				Původní třídní příslušnost			
	dělnická třída	inteligence	družstev. rolníci	samo-statní*	dělnická třída	inteligence	družstev. rolníci	samo-statní*
Vyučení dělníci	62	11	2	22	94	2	—	3
Zaškolení dělníci	54	8	2	33	84	7	—	9
Nevyučení dělníci	49	5	1	45	79	3	—	18
Zemědělníci	44	1	3	50	75	—	1	24
Družstevní rolníci	25	2	2	65	46	1	4	49
Odborní pracovníci	47	26	1	21	44	53	—	2
Úředníci	53	14	1	26	69	25	—	6

Pramen: Mikrocensus 1967.

* Do samostatných byla začleněna i buržoazie a maloburžoazie, a'e jejich podstatnou část tvoří soukromí rolníci. Podíly, chybějící do 100 % představují ostatní kategorie (svobodná povolání, nezemědělníci družstevníci apod.).

Tabulka 25: Podíly studentů dělnického nebo rolnického původu v letech 1955–1973 (v %)

Školní rok	Současné povolání otce			
	dělník		rolník	
	středoškolači	vysokoškolači	středoškolači	vysokoškolači
1955/56	38,5	29,1	14,9	13,4
1956/57	38,9	31,4	13,1	12,4
1959/60	44,6	34,2	10,4	10,3
1960/61	43,3	34,6	10,1	9,5
1963/64	44,7	37,5	9,6	8,3
1970/71	·	31,9	·	6,2
1972/73	61,7	44,6	8,2	6,0

Pramen: Statistika školství.

viny jsou přitom navzájem úzce spjaty; jsou to právě přeměny v oblasti strukturních podmínek a v kvalitě sociálního postavení, které podmiňují a vyvolávají pohyby jedinců, dávají jim společensky významné rozměry a konkrétní sociální formy. Sledujeme-li tedy tyto procesy jako pohyby jedinců, znamená to, že jedince chápeme jako jevové nositele společenské dynamiky, jako *indikace působení obecnějších i specifických sociálních mechanismů*. Pokusíme se zde naznačit některé roviny těchto pohybů navzájem úzce propojené.

Jednu z nejdůležitějších rovin prolinání tříd představují mechanismy *sociální mobility*, kterou chápeme jako určitý jevový aspekt *reprodukce společenských tříd* v rámci generací nebo mezi nimi. Pro socialistické přeměny, přetvářející od základu třídní vztahy ve společnosti, je charakteristická vysoká sociální mobilita, která v sobě odráží likvidaci buržoazie a maloburžoazie, sociální přerod rolnictva a především radikální změnu v postavení dělnictva, jež se z třídy utlačované stává třídou vládnoucí. Na tomto základě se mění podmínky reprodukce různých tříd a dochází k intenzivním vnitrotřídním i mezitřídním pohybům.

Alespoň některé aspekty těchto procesů můžeme vyjádřit pomocí mobilitních dat z roku 1967 (viz tabulku 24). Intenzivnější sociální přesuny se uskutečnily, jak vidíme, mezi generacemi. V obou perspektivách sociální mobility však došlo k velmi výrazné konfrontaci zkušeností ze sociálního prostředí různých tříd, dané změnou individuálního postavení. Homogenizační dů-

sledky takových změn v reprodukční bázi jednotlivých tříd jsou ovšem tím významnější, že nešlo — jako v kapitalistických zemích — o prostý přesun z jedné sociální pozice do druhé, nýbrž že samy třídy se hluboce změnily a že revoluční zápas dělnické třídy vytvořil nové vztahy mezi nimi. V mobilitě sledujeme nikoli nějaké specifické zdroje sociální homogenizace, nýbrž jeden z konkrétních důsledků celkového společenského procesu, zaměřeného na postupné překonání třídních rozdílů.

Charakteristické pro socialistickou společnost je, že vysoká intenzita sociálních přesunů není vázána jen na období nejhlubších revolučních změn. Pokračování mobilitních přesunů i po dokončení hlavních revolučních přeměn ve sféře výrobních vztahů, zejména posilování dělnického charakteru inteligence, garantuje *vzdělanostní politika* socialistického státu, preferující pro studium děti z dělnických a rolnických rodin. Právě pro současné období je charakteristické, že — jak ukazuje tabulka 25 — podíl dělnických dětí vzrostl na nebývalou úroveň. Tuto skutečnost si musíme uvědomit ze všech stran, v celé šíři homogenizačních důsledků; nejde například jen o vzdělání jako faktor sociální mobility pro dnešní studenty, ale i o jejich zpětné působení v rodinách, ze kterých vyšli, resp. o reciprocitu vlivů, o prolinání různých charakteristik a sociálních prostředí.

Mobilitní procesy velmi úzce souvisí s *migračními přesuny*; jak ukázaly některé analýzy, většina migračních aktů je spojena se změnou sociálního postavení nebo

alespoň jeho některých charakteristik. Československo nepatří k zemím s vysokou vnitřní migrací (po vzestupu v letech 1950–1955 se ustálila zhruba na 380 tis. osob ročně), nicméně migrace je zde významná a má nápadné sociální charakteristiky. Porovnáváme-li migrující s nemigrujícími, pak se ukazují značné rozdíly v jejich sociálním postavení. Ti, kdo někdy v minulosti migrovali z větší obce do menší, patří častěji k inteligenci a dosahují nejvyšších parametrů v bydlení, příjmech a spotřebě. Ale i ti, kdo migrovali z menší obce do větší, mají vyšší sociální charakteristiky než autochtonní populace, ať vezmeme kterékoli velikostní pásmo obcí.³⁰ Tyto skutečnosti nasvědčují nejen silnému propojení migračních a mobilitních procesů, ale také tomu, že migrace může významně přispívat k sociální homogenizaci venkovských obcí a menších měst, do nichž přivádí ve větší míře inteligenci.

Recipročním sociálním pohybem, který přivádí na venkov především průmyslovou dělnickou třídu, je *dojíždění do práce*. Značná intenzita dojíždění je pro naši společnost charakteristická a dokumentuje jak určitou rozdrobenost sídelní struktury, tak její značnou sociální otevřenost. Celkem vyjíždí z venkovských obcí do zaměstnání 43 % ekonomicky aktivních osob (41 % v ČSR, 45 % v SSR), z nichž 41 % jsou průmysloví dělníci. Z tohoto rozsahu zaměstnání mimo bydliště také plyne, že u nás v žádné velikostní skupině obcí nepřevládá zemědělská populace a že tedy i v těch nejmenších vesnicích dochází k interakci příslušníků různých tříd a společenských skupin, zejména družstevních rolníků a průmyslových dělníků.

Hovoříme-li o sociálně podmíněných a sociálně relevantních pohybech jedinců, nemůžeme pominout ani procesy *sociální homogenizace uvnitř velkých měst* (dané vnitřní migrací a změnami ekologické struktury), z nichž již téměř vymizela prostorově zafixovaná sociální distance, charakterizující dříve typicky dělnické nebo

úřednické čtvrti. Dosud druhotným, přesto však sociálně významným pohybem lidí je i pravidelné *rekreační vyjíždění* městského obyvatelstva na venkov. Některé výzkumy ukazují, že na rozdíl od chataření, vázaného především příjmově, je nový trend získávání a rekreačního využívání chalup v intravilánech nebo blízkosti venkovských obcí výrazně spjat se vzděláním. Potřeba kontaktu s přírodou a venkovem, projevující se v častější míře u inteligence, tak tvoří určitý protějšek potřeb rolníků a na vesnici žijících dělníků, orientovaných vůči městu. Posilování této tendence se tedy ukazuje jako významné nejen z hlediska řešení problémů rekreace a životního prostředí, ale i z hlediska plánovitého procesu sociální homogenizace společnosti, probíhajícího na řadě konkrétních rovin.

Jednou z takových rovin – velmi důležitých, přesto však opomíjených – je formování rodiny, *výběr manželského partnera*. Společenské třídy a skupiny se dostávají do kontaktu nejen v procesech mezigenerační mobility, kde otec a syn, matka a dcera reprezentují zkušenosti odlišných sociálních prostředí, ale také v rámci stejné generace, mezi manžely. V socialistické společnosti padly majetkové a stavovské bariéry, které dříve výrazně omezovaly možnosti výběru partnera nebo vůbec založení rodiny.³¹

Na datech sčítání z roku 1970 můžeme ukázat dnešní stav manželské heterogamie, a to odděleně pro obě národní části společnosti (viz tabulku 26). Míra heterogamie se liší jak podle sociálních tříd a národních území, tak podle toho, zda ji pozorujeme z hlediska žen, nebo mužů. Například vzhledem k tomu, že je mezi pracujícími v zemědělství více žen, vdávají se častěji za partnery z jiných společenských skupin. Přitom čím užší sociální skupinu volíme, tím silněji se projevuje manželská heterogamie. V dlouhodobém vývoji se heterogamní volby množí, ať už na základě strukturálních faktorů (změna v relaci mužů a žen s určitými sociálními charak-

³⁰ Souvislosti mezi migrací a sociální mobilitou jsou nejrůznější povahy: od sociálních a individuálních předpokladů migrujícího až k důsledkům migrace pro sociální postavení, formujícím zase zpětně atraktivitu tohoto aktu, a tím i jeho hromadnost, sociální význam. Uvedená zjištění jsou obsažena v interpretaci dat Mikrocensu 1967 [Večerník 1971].

³¹ Jak ukazuje porovnání věkových kohort, narůstá podíl těch, kteří nikdy neprošli manželstvím, kteří po celý život zůstali svobodní, směrem do minulosti. Tato skutečnost výrazně dokumentuje existenci a postupné překonávání materiálních a sociálních bariér omezujících zakládání rodin.

Tabulka 26: Osoby mající manželského partnera z téže sociální skupiny v roce 1970 (v %)

	ČSR		SSR	
	manželé	manželky	manželé	manželky
Dělníci	67,8	66,2	60,6	66,7
Z toho:				
průmysloví	35,8	44,9	30,2	42,8
zemědělství	59,9	41,4	55,5	33,4
Zaměstnanci	60,3	59,2	66,4	64,3
Z toho: technici	9,0	38,7	10,0	40,3
Družstevní rolníci	75,6	46,5	65,7	36,5

Pramen: Sčítání 1970.

teristikami), nebo v důsledku větší sociální otevřenosti: vezmeme-li příklad vysokoškolsky vzdělaných osob, klesá postupně podíl mužů-vysokoškoláků, kteří mají manželky s nižším vzděláním, a naopak narůstá podíl žen-vysokoškolaček, které mají méně vzdělané manžely, přičemž počet a celkový podíl heterogamních manželství vysokoškolsky vzdělaných osob vzrůstá.

Manželská heterogamie stejně jako individuální pohyby v ostatních sociálních rovinách jsou jak výrazem dosaženého stádia sociální homogenizace, tak specifickým mechanismem, který reprodukuje a posiluje prolínání společenských tříd a skupin. Z různých stran se tak doplňují a propojují konkrétní formy vedoucí ke stále užšímu kontaktům různých sociálních tříd: v rodině mezi různými generacemi i mezi manželskými partnery, v rámci obcí a městských čtvrtí, ve zkušenostech jedinců vstupujících do různých tříd a migrujících mezi venkovem a městem, v mimopracovních aktivitách, sdružujících příslušníky různých tříd na principu společenství zájmů nebo stejného stáří, apod.

Hledisko individuálních pohybů, „fyzické“ interakce a prolínání tříd, by tak mělo stát vedle řady jiných přístupů jako důležitý nástroj konkrétního poznání dynamiky sociální struktury, její homogenizace a integrace. Jeho poznávací význam je ovšem dán kontextem, do něhož je zasazen a jehož dílčí moment tvoří. Z různých stran, tj. z hlediska kvalitativních změn v obsahu a formách sociálního postavení, dynamiky diferenciačních dimenzí i individuálních pohybů, totiž poznáváme v podstatě jed-

notný proces sociální strukturace socialistické společnosti, vyvolávaný a nesený historickým vývojem a proměnami sociálních tříd – vývojem, který prostřednictvím jejich sblížování, prolínání a integrace vede k jejich postupnému odstranění. Rozhodujícím subjektem a hybnou společenskou silou tohoto procesu je a i pro budoucnost zůstává dělnická třída.

V této části jsme ukázali několik oblastí a forem, v nichž se tento proces manifestuje na úrovni sociálních diferencí. Jejich vzájemné oddělení je obtížné, protože na sebe navzájem úzce navazují. Přesto však můžeme říci, že mezi hlavní okruhy, v nichž se sblížování tříd a integrace socialistické společnosti projevují a v nichž mohou být také sociologicky sledovány, patří:

- změny v charakteru a obsahu sociálního postavení, které má mimoto kvalitativně jiný společenský význam než v kapitalistické společnosti;
- odlišná povaha sociálních diferencí a jejich slabší vzájemné sepětí, v němž mizí jednoznačnost důsledků jednoho typu diferencí pro druhý;
- stírání rigidních třídních hranic a celkově nový kontext diferencí, v němž nabývají na váze vnitrotřídní rozdíly;
- trvalé prolomení bariér sociálního pohybu jedinců v nejrůznějších rovinách.

Jestliže celý socialistický vývoj směřuje k překonání třídní sociálních rozdílů, znamená to zjednodušení sociální struktury a s ní spojených problémů. Naopak právě proto, že je překonávána nejostřejší linie třídní strukturace, objevuje se sociální struktura jako mnohem bohatší komplex vztahů a diferencí; právě proto, že sociální

struktura doznává v socialistické společnosti rychlých změn, ukazuje se řada problémů dříve neznámých; právě proto, že sociální struktura je za socialismu objektem společenského řízení a plánování, stávají se její různé aspekty sociálními problémy, tj. okruhy vzbuzujícími společenský zájem a vyvolávajícími konkrétní opatření.

5. Perspektivy a problémy dalšího vývoje

Budování rozvinuté socialistické společnosti zahrnuje i rozvoj její sociálně třídní struktury, jež je jak výsledkem a výrazem určitého vývojového stupně socialismu, tak důležitým faktorem ekonomické a společenské dynamiky. Nelze pochybovat o komplexnosti a jednotě všech procesů vstupujících přímo, či nepřímo do změn v sociální struktuře ani o mnohotvárnosti dalšího vývoje v obsahu i formách sociální diferenciace. Zároveň ovšem můžeme vylíčit dvě dominanty, jež budou i nadále představovat hlavní vývojové rysy sociálně třídní struktury, základní kontext všech dílčích procesů a změn:

1. *Prohlubování socialistického charakteru tříd, vrstev a skupin* jako souhrnného výrazu jejich nové společenské kvality, který zahrnuje postavení v oblasti výrobních vztahů i výrobních sil, objektivní sociální charakteristiky i společenské vědomí, dosaženou životní úroveň i angažovanost pro věc socialismu. Součástí tohoto permanentního procesu je i rozvoj socialistického člověka jako průsečíku třídních a sociálně skupinových vztahů, spočívající v posilování jeho tvořivého poměru k úkolům společnosti i ve stále mnohostrannějším rozvíjení a uplatňování schopností, potřeb a zájmů.

2. *Sbližování sociálních tříd, vrstev a skupin* jako výraz homogenizačních procesů, probíhajících především v oblasti vlastnictví výrobních prostředků, charakteru práce a rozdělování, jejichž dynamickým úběžníkem a vedoucí silou je dělnická třída a jejichž základním nástrojem je prohlubování svazku dělnické třídy s družstevním rolnictvem a inteligencí. Dynamika sbližování se dostává na kvalitativně novou úroveň v kontextu ekonomické integrace zemí RVHP, jež předpokládá i de-

terminuje internacionalistický charakter jednotlivých společenských tříd a skupin v různých socialistických zemích, posilování jejich mezinárodní spolupráce i sbližování jejich rysů.

Uvedené rysy vývoje sociálně třídní struktury rozvinuté socialistické společnosti spolu úzce souvisejí, tvoří dialektickou jednotu, v níž prohlubování socialistického charakteru určité třídy znamená i její intenzivnější integraci do společenských vazeb, sbližení s ostatními skupinami. Sbližování tříd a sociálních skupin tvoří neoddelitelnou součást soustavy socialistických společenských vztahů, v nichž se utváří a přetváří člověk, jeho potřeby, zájmy, schopnosti, přesvědčení a jednání, které jsou zpětně významným zdrojem dalšího rozvoje sociální struktury. Dějinná síla a pevnost těchto procesů se opírají o společenství socialistických zemí v čele se Sovětským svazem; internacionalismus je jak významnou charakteristikou třídní vyspělosti, tak důležitým faktorem homogenizace a integrace sociálně třídních struktur.

Dominanty dalšího rozvoje sociální struktury naší společnosti se konkretizují v celé řadě rovin převážně ekonomického, politického, sociálního nebo kulturního charakteru. Vývoj sociálních tříd a skupin a sociálně třídních vztahů není přitom v socialistické společnosti přímočarým, ideálně probíhajícím automatismem — naopak právě proto, že jde o vývoj v základních aspektech řízený a dlouhodobě plánovaný, je to neustálý proces řešení menších i větších, zděděných i nově vznikajících problémů.

Tricet let znamená mnoho ve výstavbě socialismu, na druhé straně je to však jen polovina lidského života. V sociálně třídní struktuře naší společnosti stále existují *zbytky buržoazních a maloburžoazních třídních sil*, projevující se především ve vědomí a postojích lidí. I když někdejší příslušníci buržoazie ztratili jakoukoli moc a nepodílejí se na řízení společnosti, zestárlí a nereprodukuje se, mají negativní vliv na politicko-ideologickou vyspělost tříd i na jednání některých sociálních skupin. Spolu s příslušníky poražených pravicevých sil tvoří platformu pro pokřívání a individualistické zneužívání socialistic-

kých výrobních vztahů a sociálních vymožeností socialismu, čímž vážně brzdí proces sblížování společenských tříd, vrstev a skupin. I když jsou tyto negativní momenty v naprosté menšině a nemají přes ideologickou podporu přicházející z kapitalistických zemí naději na úspěch, bylo by vážnou chybou je ignorovat a nebojovat s nimi; je naopak objektivním zájmem tříd a skupin naší společnosti stále hlouběji rozvíjet určující kvality socialistického společenského uspořádání.

Jak se tyto problémy zmenšují, vystupují do popředí některé problémy dané některými specifickými rysy socialistického vývoje. Ty nelze spojit s chybami v řízení a s nedostatky v plánování v minulých vývojových etapách; jde o problémy, jež se v určitých fázích nutně objevují na základě logiky převratného společenského rozvoje, jež je socialismu vlastní. Zde není místo pro jejich podrobný rozbor, proto pouze naznačíme základní okruhy problémů spjatých s vývojem sociálně třídní struktury za socialismu, resp. jejich základní zdroje.

Jedním z nich je *různé tempo*, jehož lze dosáhnout v různých rovinách a oblastech sociální struktury podle objektivně daných možností socialistické společnosti. Největší rozdíly existují mezi tempem formování nových výrobních vztahů a rychlostí jejich osvojování a využívání, mezi rozvojem výrobních vztahů a výrobních sil, mezi růstem materiálních podmínek a rozvojem společenského vědomí. Vezmeme-li například dnešní stav rozdílů mezi městem a venkovem, pak největšího vyrovnání bylo bezpochyby dosaženo v úrovni příjmů a některých pracovních podmínek, značně se sblížila úroveň dlouhodobé spotřeby, postupně se vyrovnávají charakteristiky zemědělské a průmyslové práce; velké rozdíly však zůstávají v kvalitě bytového fondu³² a největší difference se týkají potřeb, zájmů a hodnot, promítajících se mj. do struktury spotřeby. Podobně tomu je ovšem v jiných oblastech. Znamená to, že jak v analýzách, tak v řízení a plánování

sociálních procesů se musíme sblížováním zabývat konkrétně a diferencovat různé roviny, z nichž v některých již bylo vyrovnání dosaženo, v dalších úspěšně probíhá, v jiných však zůstává úkolem dalších etap.

Jiným zdrojem problémů je sama *rychlost společenského vývoje* a jeho objektivně nevyhnutelná nebo záměrná nerovnoměrnost. Objektivně nevyhnutelné je například to, že probíhající změny se různě dotýkají různých věkových složek populace, že vliv nových společenských jevů je zpravidla tím silnější, čím mladší generace se týká. Pak přirozeně vznikají rozdíly ve vzdělání, v sociálním složení, v životní úrovni i v postojích, zájmech a potřebách,³³ a tím i specifické problémy: nelze třeba naráz restrukturovat profesionální složení podle školního vzdělání nebo neustále měnit parametry sociální struktury podle měnícího se složení nastupujících generací. Cílevědomě orientované vyrovnávání různých oblastí města a venkova vede rovněž k určitým dočasným nerovnováhám, a tím i problémům. Například úroveň bydlení se v mnoha směrech liší ne podle sociálních skupin, nýbrž podle charakteru oblasti či města a jejich minulého rozvoje, zaměřeného na překonání zaostalosti. Potom je logické, že třebas individuální šance (ve vzdělání, v profesionálním uplatnění, v bydlení a v životní úrovni) mladého obyvatele Prahy a Košic se velmi liší, a formují tak specifické rozdíly mezi oběma městy.

Oba uvedené zdroje, tj. *různé tempo společenského vývoje* v různých společenských rovinách a oblastech, zasazené do kontextu překonávání a vyrovnávání diferencí, vedou ke vzniku *nových proporcí* v celé soustavě sociální struktury a diferenciací, které je třeba citlivě registrovat a rovněž zahrnout do oblasti společenského zájmu. Sociální struktura má pouze v kapitalistické společnosti striktní a hierarchickou dominantu, kterou je postavení v rámci výrobních vztahů. Cílevědomě prosazování homogenizace a sociální integrace

³² Podle Sčítání 1970 bylo v městských obcích 36 % a ve venkovských 6 % bytů I. kategorie; vybavenost pracíkou činila 66 a 70 %, televizorem 78 a 69 %, chladničkou 67 a 53 %.

³³ Porovnáme-li jen vzdělání, pak zatímco v roce

1970 mělo z obyvatel starších než 60 let pouze 8,6 % mužů a 2,9 % žen maturitu, odešlo ve stejném roce na výběrové školy z příslušného ročníku 25,2 % chlapců a 44,5 % dívek.

v socialistické společnosti právě tím, že tvoří součást přechodu od třídního antagonismu k beztřídní společnosti a že postupně eliminuje všechny příkré rozdíly, vytváří mnohem složitější obraz sociální diferenciace, v němž vedle vlastních sociálních dimenzí vystupují dimenze demografické, regionální apod. I tyto diferenciační dimenze, vystupující do popředí právě v důsledku vyrovnávání a homogenizace, jsou za socialismu autentickou součástí sociální struktury, tj. mají jiný charakter než v kapitalistické společnosti, kde tvoří jen přívěsek „vlastní“ sociální struktury. Tak se tvoří na nových základech sociální skupiny mající specifické problémy, jako jsou různé kategorie žen a mládeže, mladí manželé, obyvatelé velkých měst apod., u nichž vnitřní sociální diferenciace je často méně významná než rozdíly odlišující je od ostatních skupin.

Velmi významným zdrojem problémů, které zůstanou naléhavé i v nadcházejícím období, je *vztah ekonomické a sociální sféry*. Socialistická společnost si klade jako velký cíl a postupně uskutečňuje překonávání sociálních rozdílů, zároveň však jedním z hlavních principů jejího fungování zůstává zásada „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“. Potom na jedné straně uplatňované mzdové rozdíly mnohdy nepůsobí dostatečně a nepsaný zákon „stejných žaludků“ se dostává do rozporu s materiální stimulací individuálního výkonu a s potřebou adekvátního ohodnocení kvalitní a společensky významné práce. Na druhé straně některé oblasti společenské spotřeby, v nichž „poptávka“ roste velmi rychle a často předstihuje „nabídku“, jsou zneužívány pro nový typ „soukromého podnikání“ – obohacování se na úkor spotřebitelů.

Problémy ekonomických a sociálních potřeb se ovšem netýkají jen životní úrovně – například sociální potřeby vzdělání (vyplývající z rychlého společenského vývoje, z kulturní vyspělosti národa i z požadavků kladených na formování mimopracovních aspektů způsobu života) rostou rychleji než jeho potřeby ekonomické, zejména pokud jde o všeobecné a humanitní vzdělání. Obdobné problémy vyvstávají v rovině věkové struktury, osídlení a urbanizace apod.

Je specifickým rysem socialistické společnosti, že její vývoj není určován hnací silou zisku a že efektivnost je měřena ekonomickými i sociálními, krátkodobými i dlouhodobými parametry. Není ovšem vždy jednoduché najít v dialektice ekonomických a sociálních zájmů a potřeb optimum, jež adekvátně naplňuje cíle socialismu a přitom vychází z omezenosti prostředků i z nutnosti neoslabit ekonomický potenciál skrytý v pracovní síle, její pracovní angažovanosti a iniciativě. Znamená to, že působení materiální stimulace výkonu lze omezovat pouze v tom rozsahu, v jakém nabývají na účinnosti morální motivy; proporce různých motivačních zdrojů je ovšem výrazně sociálně diferencována.

Na dialektiku ekonomické a sociální oblasti úzce navazují některé problémy *vztahu pracovní a mimopracovní sféry*. Vlastním zdrojem sociální strukturační je přirozeně oblast výrobních vztahů a výrobních sil, stejně jako hlavním pramenem diferenciace je pracovní profesionální systém. Velmi úzce na ni navazují také sociální rysy mimopracovní oblasti, s ní spjaté hodnoty a potřeby. Pokud ovšem tempo přeměn obsahu práce nestačí rozvoji odpovídajících potřeb (tj. v sociální struktuře existuje početná skupina lidí, pro něž má práce výhradně instrumentální charakter), je pro část populace oblast mimo práci ne logickým prodloužením práce a jejich hlavních rysů, nýbrž její protiváhou, či dokonce hlavní cílovou oblastí života. Zde tedy může vznikat nerovnováha z hlediska dynamiky potřeb, hodnot a zájmů; například se pro určité skupiny otevírá daleko větší prostor spotřebních možností, než odpovídá dané úrovni a struktuře potřeb. různé mimopracovní charakteristiky se stávají v části společenského vědomí dominantou hodnocení sociálního postavení apod. Nesoulad mezi vývojem potřeb v celém jejich spektru (tj. vztahujících se k práci i mimopracovní sféře) a rozvojem možností jejich uspokojení je založen v objektivních charakteristikách vývoje a v jednotlivých etapách je třeba operativně řešit problémy z něho vznikající. Pokud jde o řešení ekonomická (např. v oblasti odměňování), je třeba sledovat i jejich sociální stránku, vliv na vznik určitých pře-

chodných typů sociální diferenciace apod.

Většina těchto problémů, vyvěrajících z různých sociálně ekonomických zdrojů, má pozitivní povahu, tj. na jedné straně jde o vedlejší produkty cílevědomě řízeného společenského vývoje, na druhé straně existují konkrétní nástroje jejich řešení. Významnost i míra využití různých nástrojů se mění podle etap socialistického vývoje i podle specifík problémových okruhů.

Základním nástrojem po dlouhou dobu zůstává *ekonomická politika*, zejména v oblasti pracovních sil, jejich odvětvové, profesionálně kvalifikační a územní alokace. Cílevědomým postupem se podařilo odstranit sociální uniformitu některých oblastí i vnitřní struktury velkých měst, dosáhnout intenzivního promísení tříd a sociálních skupin. Součástí této politiky je i kontrola mzdové diferenciace; považujeme-li dnešní relace za dlouhodobé optimum, je třeba dbát, aby nebyly narušovány jinými příjmovými zdroji.

Velmi důležitým nástrojem je i *sociální politika*, zaměřená na vyrovnávání životních podmínek různých skupin obyvatelstva. Opatření v oblasti mateřských dávek a naposledy v oblasti důchodů přispívají k dalšímu zmírnění diferencí mezi ekonomicky aktivní a neaktivní částí populace i mezi rodinami s různým počtem dětí. V oblasti důchodů dojde ke zvýraznění souvislosti mezi dřívějším pracovním výkonem a profesionálním postavením na jedné straně a životní úrovní v důchodu na straně druhé. Celkově společnost výrazně zmírňuje výkyvy, jež přináší životní cyklus, i když jeho vliv, zejména na materiální podmínky, zůstává velmi silný.

Významným a účinným nástrojem sociální homogenizace i diferenciace je politika v *oblasti školství*, určující budoucí kvalifikační strukturu ekonomicky aktivních, pokud jde o úroveň vzdělání i odborný profil, a determinující také třídní reprodukci inteligence a vzdělanostní šance pro různé společenské třídy a skupiny. Tento nástroj má jak určitý krátkodobý, tak především velmi dlouhodobý dosah, protože určuje některé rysy sociální struktury pro celé další generace. Působí jak na mezigenerační sblížení inteligence s dělnickou třídou a družstevními rolníky,

tak na novou, socialismem založenou kontinuitu jejich kádrů.

Opominout nelze ani opatření ve sféře *územní struktury*, působící na povahu a tempo urbanizace, na sblížení města a venkova v jeho různých aspektech, na vyrovnávání vyspělosti různých oblastí apod. Důležitým zdrojem značného stupně vyrovnání v této rovině je sídelní struktura naší společnosti, která však z ekonomického hlediska plodí určité problémy. Výstavba průmyslu, obytných celků i rekreačních zařízení má řadu bezprostředních i zprostředkovaných důsledků pro sociální strukturu a diferenciaci (a to nejen pro přímo dotčenou populaci, ale i pro rozsáhlé prostorové a sociální pohyby), jež je třeba předvídat a zahrnout do našich úvah.

Velký význam pro vyrovnávací procesy má i *výchovně vzdělávací systém*, který má socialistická společnost pevně v rukou, zejména pokud jde o institucionalizované články školního a mimoškolního vzdělávání a o prostředky masové komunikace. Efektivní využívání tohoto nástroje přispívá především k tomu, aby výsledky homogenizace dosažené v oblasti materiálních podmínek, výrobních sil a výrobních vztahů byly dovedeny do oblasti lidských potřeb a společenského vědomí, jejichž dynamika je zpravidla nejpomalejší a nemůže se obejít bez záměrného společenského působení. I sféra společenského vědomí však v určitých etapách socialistického rozvoje nabývá kompenzačního významu, neboť v oblasti hodnot, potřeb a zájmů se mohou na nějakou dobu překlenout (a také fakticky překlenují) rozdíly v určujících dimenzích sociální struktury. Společenské vědomí tak na jedné straně předbíhá vývoj v oblasti sociálně ekonomických podmínek (často s nepříznivými důsledky, jako tomu je při rovnostářství v odměnách, při nadměrné „demokratičnosti“ postojů, měnící se v blahovůli vůči nedostatkům, apod.), na druhé straně se však ze své velké části za těmito podmínkami opožďuje, což vede k diskrepanci mezi objektivními možnostmi socialismu a jejich plným využitím, jež je do značné míry spjato se subjektivním osvojením, s ideovou identifikací s novými společenskými podmínkami. Úkoly výchovně vzdělávacího systému jsou tedy mnoho-

stranné a zároveň navzájem propojené, přičemž existující předpoklady v tomto směru zdaleka nejsou využity.

Socialistická společnost nejen mobilizuje všechny tyto nástroje pro cílevědomé přeměny v oblasti sociální struktury, pro sblížení tříd a vyrovnávání rozdílů. Podstatné i charakteristické je pro ni to, že využití všech nástrojů je zakotveno v univerzalitě vedoucí role dělnické třídy a propojeno v jednotě politického řízení komunistické strany. Tím jsou dány podmínky jejich navzájem sladěného působení, současného ovlivňování různých stránek sociální struktury v zájmu jednoho komplexního a dlouhodobého cíle. Všechny nástroje ovlivňování a řízení sociálních procesů pak vstupují do rámce sociálně ekonomického plánování na celospolečenské úrovni, které představuje kvalitativně nový stupeň ovládání pohybu sociální struktury, jeho zdrojů i efektů. Zde jsme ovšem teprve na počátku obtížného a dlouhodobého procesu, který zahrnuje hlubší poznání zákonitostí vývoje sociálně třídní struktury v socialistické společnosti, intenzivnější ovládnutí a účinnější využití existujících nástrojů řízení těchto procesů, a zejména jejich propojení v zájmu systematického a dlouhodobého působení.

Cílů představujících různé aspekty jednotného procesu vývoje a přeměn sociálně třídní struktury, jenž směřuje k jejímu překonání, je celá řada. Bez nároku na úplnost na závěr naznačíme alespoň některé cíle vztahující se k nadcházejícím etapám:

- uplatňování a rozvíjení vedoucí role dělnické třídy, mj. prostřednictvím růstu jejího podílu na řízení společnosti, odborné kvalifikace i kulturní úrovně a prostřednictvím změn v obsahu práce spojených s účinnými aplikacemi vědy a techniky;
- postupné překonávání zbývajících sociálně ekonomických omezení družstevní zemědělské výroby rozšiřováním její ekonomické základny a důsledným využíváním přeměn materiálních podmínek ke krystalizaci nového sociálního charakteru rolnictva a nového způsobu jeho života;
- rozvíjení angažovanosti socialistické in-

teligence ve výrobě i společenském životě a její sblížování s dělnickou třídou v ekonomických i sociálních parametrech;

- sociální ovládnutí nové techniky a její přítomnosti v každodenním životě, tj. promítnutí jejího rozvoje a s ní spjatých organizačních charakteristik práce do rozvíjení a organizace společenských vztahů, a naopak vytvoření účinných sociálních stimulů vědeckotechnického rozvoje;
- formování dynamiky sociální struktury na základě jednoty homogenizačních a nových diferenciačních procesů, jež oboje musí být orientovány k integraci socialistické společnosti;
- rozšiřování společenského základu sblížení tříd, vrstev a skupin ovládnutím a řízením sociálních důsledků i faktorů mezinárodní ekonomické integrace socialistických zemí.

Jde jistě o úkoly nemalé. Svě místo při jejich plnění musí zaujmout i společenskovědní, zejména sociologický výzkum. Nejen v obecné koncepci sociálně třídní struktury socialistické společnosti, ale i v konkrétní, teoreticko-empirické analýze je třeba překonat zplošťující a zkreslující přístupy a prohloubit poznání společenských procesů probíhajících v této sféře tak, aby mohlo být významnou oporou jejich dlouhodobému řízení a plánování, a to nejen v jednotlivých dílčích oblastech, ale především v hlavních rysech prostupujících celou sociální strukturu a definujících dynamiku a posilování jejího socialistického charakteru.

Literatura

- Bourdieu, P. — Passeron, J.-C.: *La reproduction. Eléments pour une théorie de système d'enseignement*. Paris, Minuit 1970.
- XIV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha, Svoboda 1971.
- Données sociales*. Paris, INSEE 1973.
- Dvacet pět let socialistického zemědělství*. Praha, FSÚ 1974.
- Gottwald, K.: *Výbor z díla*. Sv. 2. Praha, Svoboda 1971.
- Horáková, M.: *Sociologické otázky identifikace pracujících s velkovýrobním podnikem v socialistickém zemědělství*. Praha, VÚEZVŽ 1973.
- Hospodářský a společenský vývoj Československa*. Praha, SEVT 1968.

Hron, J.: *Změny v oblasti mezd v období 1945–1953*. Praha, EÚ ČSAV 1968.

Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha, VSP 1972.

Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha, Academia 1972.

Kalinová, L.: *Vývoj sociálně ekonomické struktury evropských socialistických zemí v letech 1945–1970*. Praha, VŠE 1974.

Lamser, Z.: *Úvahy o pracovních a životních podmínkách, zvláště v zemědělství*. Politická ekonomie 12/1974.

Lauber, J. — Linhart, J. — Šafář, Z.: *K některým вопросам operacionalizace sociálního statusu*. In: *Matematické metody v sociologii*. Novosibirsk 1973.

Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. Spisy. Sv. 29. Praha, SNPL 1955.

Průcha, V. a kol.: *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava, Pravda 1974.

Rutkevič, M. N.: *Razvitije novych form socialnoj integracii v socialističeskom obščestve*. Sociologičeskije issledovanija 1/1974.

Rutkevič, M. N.: *Die Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft in der UdSSR und ihre Entwicklung zur sozialen Homogenität*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1/1975.

Sociální a profesionální mobilita pracovního obyvatelstva ČSSR. Bratislava, ČSVÚP 1972.

Statistická ročenka průmyslu 1970. Praha, FSÚ 1971.

Statistická ročenka Republiky československé 1934. Praha, SÚS 1934.

Škaratan, O. I.: *Problemy socialnoj struktury rabočego klassa*. Moskva, Mysl 1970.

Taubert, H.: *Sozialistisches Eigentum und führende Rolle der Arbeiterklasse*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 12/1973.

Večerník, J.: *K otázce vztahu migrace a životní úrovně*. Demografie 4/1971.

Statistické materiály

Mikrocensy v l. 1956, 1958, 1965, 1970, 1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Mikrocensus 1967 — interní tabulkový materiál.

Mikrocensus 1970 — interní tabulkový materiál.

Rodinné účty v l. 1957–1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Sčítání lidu, domů a bytů v l. 1950, 1961 a 1970 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947. Praha SSÚ 1951.

Statistické ročenky ČSR a ČSSR za r. 1957–1974. Praha SNTL 1958–1974.

Setřeni kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků v l. 1959–1974 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Setřeni mzdových pracovníků v JZD r. 1971 — pramenné publikace FSÚ.

Setřeni odborníků v l. 1953–1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Setřeni odborníků v JZD v l. 1960–1973 — pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Резюме

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: Развитие социально-классовой структуры Чехословакии за тридцать лет строительства социализма

Строительство социализма в Чехословакии предполагало и включало в себя значительные изменения в социальной структуре, осуществлявшиеся по определенным этапам. На всех этапах развивались обе основные стороны социально-экономических процессов, однако можно сказать, что тогда как в 50-е годы основные изменения произошли в области производственных отношений, в 60-е годы акцентировался аспект производительных сил, а углублению производственных отношений уделялось недостаточное внимание, что и сказалось в кризисе общества. Начало 70-ых годов знаменует собой начало нового этапа строительства развитого социалистического общества, для которого характерно пропорциональное управление всеми сторонами развития социальной структуры, уравновешенность и комплексность.

Социальная структура — не автономное явление: ее развитие вытекает из основных социально-экономических процессов. В сфере производственных отношений после 1945 г. постепенно осуществлялась национализация крупных промышленных предприятий и ключевых отраслей экономики, социализация сектора мелкотоварного производства и наконец сельского хозяйства, что создало базу для всестороннего развития социалистического производства, а в то же время и для далекоидущей социальной интеграции общества. Из этих перемен вытекали и дальнейшие процессы, прежде всего преобразование рабочего класса и социального характера всего общества и, в этой связи, и ликвидация отставания Словакии от уровня чешских земель, сближение города и деревни и существенное уравнивание мужчин и женщин в жизни общества. Это привело к прямой связи значительно большей части общества с непосредственными источниками социального структурирования, т. е. с процессом общественного производства, далее к решительному ослаблению социальных связей и, наконец, к постепенному выравниванию объективных шансов разных общественных классов и групп.

Несмотря на осуществленные качественные изменения социалистическое общество остается классовым обществом (хотя и глубоко видоизмененным) и его социальную структуру следует рассматривать прежде всего с точки зрения развития основных общественных классов и групп. Для развития рабочего класса характерен рост его участия в управлении обществом (осуществляемого разными путями), рост образовательного уровня и квалификации, усиление концентрации по местам и пред-

приятиям. Новое общественное положение рабочего класса создало и условия для абсолютного и относительного роста его уровня жизни. В целом динамика развития рабочего класса становится основной движущей силой социальной перестройки общества, основным носителем разрушения классовых границ в процессах социального воспроизводства разных классов и слоев. Складывается новый класс кооперированных крестьян на основе быстрого преодоления экономической отсталости сельского хозяйства и социальной замкнутости деревни. Из этих процессов вытекают изменения в характере труда, уровне жизни и сознании кооперированных крестьян, хотя происходят они и разными темпами и не в равной мере затрагивают разные поколения. В значительной своей части заново складывается и слой социалистической интеллигенции, для общественного положения которой характерно сближение науки с производством и сближение физического и умственного труда. Со многих точек зрения интеллигенция близка рабочему классу — и по своему классовому «тылу», и по профессиональному составу, и по условиям жизни, и по сознанию.

Движение основных общественных классов создает не только общую рамку, не только доминирует развитию социальной структуры, но динамика классов порождает и сложную сеть общественных отношений, определяющих специфические размеры, конкретное содержание и формы процессов гомогенизации и дифференциации, которые выливаются в растущую интеграцию социалистического общества. Осуществляется эта интеграция в нескольких плоскостях — в плоскости перемен в содержании и формах социального положения (которое связано уже не только с дифференцирующими моментами), в плоскости сдвигов в дифференцирующих размерах (изменяется их определенность, социальное значение, соотношения и т. п.), в плоскости смещения значительной части различий из межклассовой во внутриклассовую область и, наконец, в плоскости взаимного сближения классов на основании разных типов индивидуального движения (миграция, социальная мобильность, браки и т. п.).

Что касается перспектив дальнейшего развития, то доминирующими будут следующие факторы: 1) углубление социалистического характера классов, слоев и групп и 2) сближение классов, слоев и групп. Этот двуединый процесс осуществляется не автоматически, а сознательно и долгосрочно управляется. Управление и планирование в этой области связано с решением проблем двух типов. Первый тип, значение которого постепенно отходит на задний план, связан с пережитками капиталистического прошлого и их социальными представителями. Второй тип проблем выдвигает сама логика социалистического развития — различия в темпах развития отдельных областей общественной жизни, общая скорость развития, отражающаяся в различиях между поколениями, новые соотношения во всей системе социаль-

ной структуры. Социалистическое общество должно планомерно овладевать отношениями между экономической и социальной сферой, между трудовой и переработочной сферой. Все это проблемы положительного характера, чему отвечают и соответствующие общественные инструменты: экономическая и социальная политика, управление в плане территориальной и областной структуры, ориентация воспитательно-образовательной системы и т. д.

В решении задач, которые ставит перед обществом дальнейшее развитие в сфере социальной структуры, свое место должны занять и социологические исследования. Не только в плане общих концепций социально-классовой структуры социалистического общества, но и в конкретном теоретико-эмпирическом анализе нужно преодолеть упрощенческие и искажающие подходы, углубить наши знания процессов в этой сфере для того, чтобы исследования могли стать существенным подспорьем в деле долгосрочного планирования и управления.

Summary

Charvát F. — Linhart J. — Večerník J.: Development of Social-Class Structure in Czechoslovakia within the Thirty Years of Building up Socialism

The building up of socialism in Czechoslovakia both necessitated and involved extensive changes in the social structure, realized in certain stages. In all of these, both the main aspects of socioeconomic processes were developing; however, it can be said that, while in the fifties the most relevant changes were taking place in the area of production relations, in the sixties it was particularly the aspect of productive forces that was emphasized, without paying due attention to a further intensification of production relations. This projected itself in an all-social crisis. The beginning of the seventies brings the rise of a new stage of building up a developed socialist society characterized by a balanced management of all the aspects of social-structure development, by its proportionality and complexity.

The social structure is no autonomous phenomenon: its development follows from fundamental socioeconomic processes. After 1945, in the area of production relations, the nationalization of big industrial concerns and key economic branches, the socialization of the small-scale production sector and finally of agriculture were gradually taking place. Thus the basis for an all-round development of socialist production as well as for the society's large-scale integration was created. Further processes were ensuing herefrom, primarily the transformation of the working class and of the social character of the whole society, and — as their component part — the rise of Slovakia to the level of the Czech

countries, a marked rapprochement between rural and urban areas, and a substantial equalization of men's and women's social assertion. In consequence of this, a direct connection of a far greater part of the society with the sources of social structuralization themselves, i. e. with the process of social production, an enormous loosening of social bonds, and finally a gradual levelling of objective chances for various social classes and groups have been effected.

In spite of the qualitative changes that have taken place, the socialist society remains a class society (even though fundamentally transformed), and its social structure is to be followed primarily as the development of the main social classes and groups. Characteristic of the development of the working class is the growth of its participation in social management (effected in various ways), the growth of the educational level and qualification, and the growth of the local and enterprise concentration.

The new social position of the working class also implied the creation of conditions for both an absolute and a relative increase in its living standard. In general, the dynamics of the working class is becoming the main motive force of the society's social re-structuralization, the principal bearer of running the class barriers in processes of the social reproduction of various classes and strata. The class of cooperative farmers is newly being formed on the basis of a rapid overcoming of economic backwardness in agriculture, as well as of the social isolation of the countryside. These processes result in changes in the character of work, the living standard and the consciousness of cooperative farmers, even though they are taking place at an unequal rate and affect their individual generations to a varying extent. For an essential part, even the stratum of the socialist intelligentsia is newly being formed; characteristic of its social position under socialism is the connection of science and production, and the rapprochement between manual work and brainwork. The intelligentsia is close to the working class in a number of aspects — from the viewpoint of its class background, from that of its professional structure, as well as from that of its living conditions and consciousness.

The motion of the main social classes not only forms the general frame and the dominant of social-structure development; through their dynamics, classes produce a complex network of social relations determining the specific dimensions, the concrete

content and the forms of differentiation and homogenization processes leading to a growing integration of the socialist society. This integration is taking place on a number of levels — on the level of transformations in the content and forms of social position (which is no longer connected with differentiation moments only), on the level of the motion of differentiation dimensions (whose clean-cut character, social significance, proportions, etc., are undergoing change), on the level of shifting the considerable weight of differences from the interclass to the intra-class area, and finally on the level of the interpenetration of classes on the basis of various types of individual motions (migration, mobility, marriage, etc.).

As concerns the perspectives of further development, its dominants will represent 1. the growth of the socialist character of classes, strata and groups, and 2. the rapprochement among classes, strata and groups. This bi-single process does not take place automatically: its management is goal-directed and long-termed. Management and planning in this area is connected with solving two types of problems: the first of these, gradually receding into the background, is a consequence of the survival of the capitalist past and its representatives. The second type of problems directly ensues from the logic of socialist development — the different development rate of the individual areas of social life, the general development rate projecting itself into intergeneration differences, new proportions in the whole social-structure system. The socialist society is bound planwise, to master the relations between the economic and the social area, between the working and the extra-work sphere. The character of the problems concerned is altogether positive; the corresponding social instruments are the economic and social policy, management on the level of territorial and regional structure, the orientation of the cultural-educational system, etc.

In solving the tasks society will have to face in the course of further development in the area of social structure, also sociological research must take its place. It is not only in the general conception of the socialist society's social-class structure but also in the concrete theoretical-empirical analysis that the flattening and distorting approaches must be overcome and the understanding of processes taking place in this area must be deepened, so as to provide a significant basis of their long-termed management and planning.